Вайна каля Цітавай копанкі

АПОВЕСЦЬ

I

Мала нарадзіцца на свет чалавекам, у якога ўсё на месцы і ўсё па норме: дзве рукі, дзве нагі, галава, вочы. Да ўсяго гэтага трэба мець яшчэ добрае імя.

Яшу на імя не пашанцавала. Калі б яго звалі Яшам, то гэта яшчэ нічога, за такое імя хлопец не крыўдаваў бы. Але так называе яго адна толькі Ліза ды яшчэ настаўніца Марыя Рыгораўна. Усе ж астатнія завуць проста Якавам. І не толькі завуць, а і дражняцца. Асабліва гэты Тарабанаў Алёша, да якога падлізваюцца ўсе хлопцы з іхняй вуліцы.

Калі Яша чым-небудзь не дагодзіць Алёшу, дык той без сораму гарланіць:

Якаў, Якаў спаў з сабакам,
Ішоў Сідар, костку кідаў...

Яшу крыўдна, што пра яго складзена гэткая дурная і недарэчная песня. Ён хацеў бы, каб хто-небудзь склаў такую ж і пра Алёшу. Але пра Алёшу ніякіх смешных песень няма. А калі б і была якая-небудзь, то ніхто не адважыцца яе спець пры жылістым, рудым Алёшу, бо яго ўсе баяцца. Ён самы дужы на іхняй вуліцы.

Калі Яша толькі прыйшоў у школу, то настаўніца правычытала яго апошнім па спіску. «Якуб Яскавец!» — прачытала яна, і Яша спачатку нават не зразумеў, што гэта выклікаюць яго. Ён азірнуўся: ці не ўстаў з-за парты які-небудзь Якуб? Але ніякага Якуба ў класе не было, і прыйшлося падымацца яму. Новае імя яшчэ болей не спадабалася Яшу. Няхай бы ўжо лепш быў Яша, а то нейкі Якуб...

Толькі ў другім паўгоддзі настаўніца стала называць Якуба Яшам. Пачалося гэта вось з чаго. Марыя Рыгораўна задала аднойчы дадому цяжкую задачу. Яша ўмеў рашаць

задачы, і таму ён рашыў і гэтую. Але болей задачу не рашыў ніхто. Хлопцы проста паспісвалі ў Яшы.

Да дошкі Марыя Рыгораўна выклікала другога вучня. Ён узяў свой сшытак і напісаў Яшава рашэнне. Тады не вытрымала Ліза, якая сядзела на самай першай парце. Ліза была смелая, бо яе маці таксама працавала настаўніцай, толькі ў другім класе. Яна ўстала і сказала Марыі Рыгораўне, што ўсе хлопцы паспісвалі ў Яшы і што ім павінна быць сорамна.

— Ідзі да дошкі, Яша,— сказала настаўніца.

З гэтага дня яна пачала называць яго Яшам.

Калі ішлі дадому, хлопцы хацелі як-небудзь адпомсціць Лізе за яе доўгі язык. Але за Лізу заступіўся Яша. Ён нават пасварыўся з Аркадзем Панядзелкам, які лічыўся ледзь не самым дужым у класе.

Заступніцтва за Лізу так проста для Яшы не абышлося. Назаўтра Тарабанаў Алёша, убачыўшы Яшу, зароў на ўсё горла:

Жаніх і нявеста
Паелі ўсё цеста...

Алёша пеў гэтую песню, скачучы на адной назе і крыўляючыся, а разам з ім, нібы па камандзе, скакалі і лямантавалі на ўсю вуліцу шасцёра Алёшавых братоў і сясцёр — Адам, Ходзя, Лёдзя, Дуся, Косцік і Пятрусь. Усе Тарабаны былі рудыя, крыклівыя і ніколі нічога не саромеліся. Паміж сабой яны жылі не вельмі дружна. Яша ведаў, што Тарабаны хаваюць адзін ад аднаго памідоры і грушы-гнілкі. У кожнага ёсць свая патайная хованка. Толькі самыя меншыя, Косцік і Пятрусь, не навучыліся хаваць свайго багацця, бо яшчэ зусім не ўмелі хітрыць.

Тарабаны паміж сабой не ладзілі, але гэта не шкодзіла ім дружна і з'яднана нападаць на чужых. На ўсёй вуліцы яшчэ не было такога смелага, які б пачаў вайну з Тарабанамі. Няхай бы ён паспрабаваў!..

Алёша часта крыўдзіў Яшу, але Яша ўсё роўна штодня ішоў да Тарабанаў. У іх вялікай, нібы гумно, хаце вечна стаяў лямант, але затое было і весела. Тут заўсёды адзін плакаў, другі смяяўся, слёзы жылі ў цеснай, неадлучнай дружбе з радасцю.

Калі Яша яшчэ не хадзіў у школу, ён нават плаціў Тарабанам падатак. Алёша, які ўжо вучыўся і ведаў літары, выпісваў на Яшу абкладныя лісты, устанаўліваючы памер падатку за тыдзень наперад. Штодня трэба было прынесці грэцкі блін, жменю сушаных яблыкаў або якіх-небудзь

іншых прысмакаў. Без гэтага пачастунку Алёша ў сваю кампанію Яшу не прымаў, і гуляць з хлопцам ніхто не адважваўся. За гэта Яша і не любіў Алёшу.

Але яшчэ болей не любіў ён Алёшавага бацьку. Стары Тарабан быў заўсёды злосны, насуплены, на людзей пазіраў спадылба і, здаецца, ніколі не смяяўся.

Яша памятае, як разбіралі і звозілі іхняе старое гумно пасля таго, як бацька падаў заяву ў калгас. Тады Тарабан першы прыляцеў на іхні двор і, ні ў кога ні слова не спытаўшы, адразу палез на дах гумна, на якім расла высокая зялёная канапліна. Яша не шкадаваў старога гумна,— у ім нават летам было холадна і сыра. Шкада было ластавак. У гэтую вясну якраз пад самым вільчыкам у гумне зляпілі сабе гнёзды аж дзве ластаўчыныя сям'і. Яша ахоўваў ластавак. Ён заўсёды зганяў з гумна вялікага чорнага ката Кузьму, які хадзіў па страсе і прынюхваўся. Кузьма быў вялікім спецыялістам па знішчэнню ластаўчыных гнёздаў. Дабрацца знутры пад самы вільчык ён не мог. Таму Кузьма ўзбіраўся на гумно, вынюхваў зверху, дзе знаходзіцца гняздо, і пачынаў лапамі разграбаць трухлявую салому.

Яша даўно ведаў хітрыкі Кузьмы, і таму ластавак у крыўду не даваў. У двух гнёздах ужо вывеліся маленькія птушаняты. Яны весела шчабяталі і ўсе адразу раскрывалі свае жоўтыя дзюбы, як толькі да гнязда падляталі дарослыя ластаўкі.

Можна ж было пачакаць і не разбіраць гумна да таго часу, пакуль не падрастуць у гнёздах птушаняты. Але Тарабан нават не паглядзеў на ластавак, якія, трывожачыся за сваіх дзяцей, насіліся над самай яго галавой. Ён са злосцю раскідаў старое гумно. Маленькія ластавачкі загінулі ўсе, а Яша цэлы той дзень праплакаў.

Вечарам ён пайшоў да Тарабанаў. На свае ўласныя вочы Яша бачыў, як прыцемкам стары Тарабан завярнуў у свой двор воз з самымі лепшымі бярвеннямі і дошкамі з іхняга гумна. Гэтыя дошкі і бярвенні ён схаваў у сваім хляве пад саломай.

Тарабаны ледзь не штодня крыўдзілі Яшу. Але ён дзень пры дні хадзіў да іх і нават не ўяўляў сабе, што калі-небудзь парвецца гэтая яго няроўная дружба з рудым Алёшам. Без дазволу Тарабана з ім не сталі б гуляць ні Змітрок Калашкан, ні Алесь Бахілка, якія жылі зусім блізка ад Яшы. Яны заўсёды хадзілі ўслед за Алёшам, ва ўсім яму падтаквалі і гатовы былі дзеля яго есці зямлю. Без дружбы з рудым Алёшам нельга было купацца ў Цітавай копанцы,

дастаць смачнай вішнёвай смалы з Салвэсевага саду, пагуляць у «ялавога» або «кругавога».

Алёша дзякуючы сваёй сіле і спрыту быў завадатарам на вуліцы, усімі камандаваў, і ніхто, вядома, не мог адабраць ад яго гэтай улады. Сіла рудога Алёшы яшчэ болей узрасла з таго часу, як яго бацька пакінуў калгас і стаў загадваць самай вялікай крамай на сяле.

II

Пачаліся першыя ў Яшавым жыцці канікулы. Вучняў адпусцілі да самай восені. Яша перайшоў у другі клас і цяпер трошкі звысоку паглядаў на тых, хто толькі збіраўся ў школу. За добрую вучобу хлопца ўзнагародзілі кнігай «Містэр Цвісцер». Гэта была цудоўная кніга, і Яша ёю вельмі ганарыўся. Такія кнігі ў іхнім класе далі толькі дваім: яму і Лізе.

Яшу вельмі хацелася паказаць каму-небудзь школьны падарунак. Хваліцца кнігай рудому Алёшу ён не асмельваўся. Сам Алёша вучыўся не дужа добра і, вядома, не мог ухваліць Яшавай прэміі. Ён яшчэ мог і парваць кнігу.

Яша пайшоў з кнігай да дзеда Атрахіма. Дзед жыў цераз вуліцу, насупраць іхняга двара. У калгас ён не ўступіў і лічыўся аднаасобнікам.

— Паедзем, унучак, сеяць грэчку,— сказаў дзед.— Я забараную, а ты пасля папасвіш каня на поплаве.

Яша ахвотна згадзіўся. Наконт дзедавага каня ў яго былі свае планы. Яшу хацелася праскакаць верхам на кані па вуліцы, каб яго ўбачыла настаўніца Марыя Рыгораўна ці Ліза. Пра гэта хлопец марыў усю зіму. Ён уяўляў сабе, як здзівяцца Ліза і настаўніца, калі ўбачаць, што Яша, ані не баючыся, імчыцца, як вецер, на кані.

Яшавай прэміі дзед Атрахім нікольki не ўзрадаваўся. Ён узяў кнігу, пакруціў яе ў руках і, аддаючы Яшу, падазрона спытаў:

— Ты, можа, у гэтыя канцамолы запісаўся? Можа, начэпіш на шыю чырвоную хустку і будзеш гарланіць, што Бога няма? А то завошта табе далі б гэтую кнігу?..

Дзед сам чытаць не ўмеў, і Яша яго лёгка супакоіў, што кніга не бязбожная.

— Я добра вучыўся, і мне далі кнігу як падарунак,— сказаў ён.

— Якое цяпер вучэнне,— сумна ківаючы галавой, прамовіў дзед Атрахім.— Чаму вас цяпер вучаць? Бацькоў не

слухацца, Бога не паважаць. Свет цяпер такі пайшоў...

Дзед Атрахім не прызнаваў новых парадкаў. Асабліва крыўдаваў дзед за Бога. Ён не мог пагадзіцца з тым, што Яшу вучаць не хадзіць у царкву і не верыць папу.

— Не слухай, унучак, гэтых супастатаў,— гаварыў дзед,— без Бога ў душы чалавек як быдла. Ён тады нічога не баіцца і не шануе.

Перад Вялікаднем дзед вадзіў Яшу на споведзь. У царкве было многа людзей, яны спявалі, плакалі, станавіліся на калені. Дзед падвёў Яшу да папа. Поп накрыў Яшаву галаву бліскучай хусткай.

— Грэшан,— адказаў Яша, як навучыў яго дзед, і пацалаваў крыж.

Пасля гэтага поп даў яму лыжачку салодкага прычасця.

— Дай яшчэ,— папрасіў Яша, але дзед спалохана пацягнуў яго за крысо.

Яшава споведзь не абышлася без вынікаў. У царкве ў тую ноч была дзяўчынка, якая вучылася разам з Яшам. Яна таксама спавядалася, але гэта не перашкодзіла ёй расказаць пра ўсё настаўніцы Марыі Рыгораўне. Назаўтра на школьнай лінейцы назвалі Яшава прозвішча. Ён выйшаў на тры крокі наперад з шарэнгі, што выстраілася ў доўгім школьным калідоры.

— Ён цалаваўся з папом,— паказваючы пальцам на Яшу, грымеў на ўвесь калідор дзяжурны, вучань сёмага класа.— Ён забыў, што рэлігія — опіум народа...

Уся школа глядзела на Яшу, і яму было вельмі сорамна. Ён тады ледзь не заплакаў.

Яша пасля гэтага, можа б, і не хадзіў да дзеда Атрахіма, але дзед умеў прыгожа расказваць казкі і іграў на скрыпцы. Ён заўсёды частаваў Яшу чым-небудзь смачным. І яшчэ ў дзеда было шмат мікалаеўскіх і керанскіх грошай.

— За гэта можна было, унучак, купіць цэлую хату,— скардзіўся дзед, даючы Яшу прыгожую паперку, якая некалі значыла цэлых сто рублёў.

— Дык чаму ж вы, дзеду, не купілі?

— А хто ж яго, унучак, ведаў, што настане гэтакі час.

Яша дзівіўся. Дзедава хата была старая, складзеная з паточаных шашалем асінавых бярвенняў. Калі дзед на свае грошы мог купіць добрую хату, то чаму ж ён не купіў?..

Дзед не шкадаваў хлопцу розных пачастункаў, але Яшава маці яго не вельмі хваліла.

— Скнара стары,— гаварыла яна.— З-пад сябе пада-

браў бы. Я ў голад прадала ўвесь свой пасаг, а ён пуда бульбы не пазычыў. І каб не было. Няма ў яго Бога ў душы...

Пра Бога гаварылі і дзед, і маці, але па-рознаму. Выходзіла, што ў кожнага ёсць свой уласны Бог. Дзедаў Бог быў грозны, ён быў супроць калгаса, камсамольцаў, новых парадкаў. Бог, якога звала ў сведкі маці, павінен быў пакараць дзеда за яго скупасць, за тое, што ён не спачувае людзям. Ва ўсім гэтым было цяжка разабрацца. Дзед часта расказваў Яшу пра Страшны Суд, які настане вельмі хутка. На гэтым судзе Бог спытае кожнага, хто як жыў, як шанаваў Бога.

Яша аднойчы пацікавіўся:

— А ты, дзед, баішся Страшнага Суда?

— Усе мы грэшныя, унучак.

— А чаму ты не даў бульбы, як у нас не было? Бог жа пра гэта ведае.

Дзед зазлаваў і спыніў гаворку. Пра свае грахі ён гаварыў менш ахвотна, чым пра чужыя.

Сёння Яша не хацеў спрачацца з дзедам з-за Бога. Яго цікавіў конь. На дзедавым буланчыку хлопец не раз імчаў наўскач так, што аж дух займала. Але гэта было яшчэ тады, калі Яша не хадзіў у школу. Цяпер Яша жадаў прамчацца на кані, як Чапаеў, каб аж пыл курэў з-пад конскіх капытоў.

Пасля таго як дзед забаранаваў загончык пад грэчку, Яша павёў пасвіць буланага. Конь быў рахманы і лёгка даваўся ў рукі. Хлопец ірваў траву, і конь ахвотна выбіраў яе цёплымі губамі з Яшавых рук. Буланы пасвіўся да абеду. А ў абед Яша на ўсім скаку праляцеў па вуліцы Першамайцы, дзе жылі Ліза і настаўніца Марыя Рыгораўна. Але яны не бачылі Яшы. На вуліцы ў гэты час не было нікога, хто б мог пазайздросціць хлопцу. Дзень прайшоў наогул не так, як хацелася Яшу.

Пад вечар ён пайшоў да Тарабанаў. Шырокі, як майдан, выган, які пачынаўся ад Алёшавага двара, шумеў, нібы цыганскі кірмаш. Усе хлопцы былі ў зборы. Ладзілася нешта цікавае. Яшу вуліца сустрэла насцярожана.

— Выдатнік,— з'едліва прамовіў Алёша і зняважліва цыркнуў слінай праз зубы.— Цэлы год да настаўніцы падлізваўся.

— Я не падлізваўся,— апраўдваўся Яша.— У мяне проста добрыя адзнакі.

— Не загаворвай зубы, ведаем мы такіх. За што ж табе прэмію далі?

Усе цягнуліся за рудым Алёшам, і гаварыць тут штонебудзь у сваю абарону было проста бескарысна.

Гаворка спынілася. Відаць, хлопцы надумалі нейкую справу і не адважваліся пачынаць яе пры Яшу.

— Добра, мы цябе праверым,— сказаў нарэшце Алёша.— Збегай дадому і прынясі хлеба. Будзеш забаўляць Салвэсевага Рудзьку. А мы палезем у сад па смалу.

Яша ахвотна згадзіўся. З Рудзькам ён дружыў, і не было нічога цяжкага забаўляць яго хоць цэлую гадзіну, пакуль хлопцы ў Салвэсевым садзе будуць абдзіраць вішнёвую смалу.

— Глядзі ж пільнуй сабаку! — строга наказаў Тарабан.— Калі хоць раз гаўкне, то будзеш ведаць...

Яша паклікаў з Салвэсевага двара Рудзьку і пачаў яго забаўляць на выгане. Рудзька быў добры сабака, і Яшу ён разумеў. За дружбу ён плаціў шчырай сабачай дружбай. Рудзька клаўся на спіну, потым падскакваў, стараючыся дастаць сваім чырвоным языком Яшаў нос. Ён абавязкова хацеў аддзякаваць за небагаты пачастунак. Яшу было трошкі ніякавата перад Рудзькам за тое, што ён яго ашуквае. Сабака ж не ведаў, што хлопцы ў гэты час абдзіраюць вішнёвую смалу ў садзе Рудзькавага гаспадара.

Нарэшце хлопцы вярнуліся. Яны са смакам жавалі смалу. Яша чакаў, што з ім падзеляцца. Але руды Алёша прайшоў міма Яшы, нават не глянуўшы на яго. Алесь Бахілка адшчыкнуў ад свайго кавалка нейкую крошку і даў Яшу. Яму, відаць, зрабілася сорамна, і, азірнуўшыся, ці не бачыць Алёша, Бахілка адарваў яшчэ крыху ад свайго камяка. Толькі Змітрок Калашкан не пашкадаваў вішнёвай смалы для Яшы. Ён падзяліў свой кавалак ледзь не папалам. У Калашкана не было ні бацькі, ні маці, жыў ён у бабулі і ніколі не скупіўся. Зімой у школе Змітраку далі паліто, кашулю і штаны. Паліто было яшчэ цэлае, а штаны і кашуля зусім парваныя.

Вечарам лавілі майскіх жукоў. Іх лятала вельмі шмат, і яны былі зусім дурныя, бо самі даваліся ў рукі. Іх можна было лёгка лавіць шапкай, збіваць палкай з разгалістай вярбы, на лістах якой іх вісела процьма. Яша ведаў, што жукі шкодныя, бо яны аб'ядаюць лісце. Але ён іх усё ж шкадаваў і паціхеньку выпускаў. Трэба ж і жукам нешта есці, раз яны жывыя. Руды Алёша злоўленых жукоў не пускаў. Ён адрываў ім крыльцы і бяскрылых заносіў на свой двор.

— Без крылаў не паляцяць,— тлумачыў ён хлопцам.—

А заўтра іх куры падзяўбуць. Наядуцца жукоў і будуць часцей несціся. У нас ёсць курыца, якая ўжо нясецца тры разы ў дзень...

Хлопцы не здзіўляліся. У Тарабанаў, вядома, магла быць такая курыца. У іх жа вялікая сям'я, то трэба, каб і куры часцей нясліся.

— У майго дзядзькі свіння прывяла сорак парасят,— пахваліўся Алесь Бахілка.— Мы возьмем сабе адно парасятка на развод...

— Ёсць такія свінні,— згадзіўся Алёша.— Я бачыў свінню, якую запрагалі ў воз. І яна цягнула лепей за каня...

Хлопцы паселі на выгане ў кружок і па чарзе расказвалі дзіўныя гісторыі. Над зямлёй плыла цёплая ноч, бясшумналяталі ў паветры чорныя кажаны, на балоце, ля Цітавай копанкі, завялі сваю шматгалосую песню жабы. Хлопцам было прыемна і хораша.

— На свіннях можна ездзіць,— падтрымаў Алёшу Змітрок Калашкан.— Я на Салвэсевай рабой свінні да самай чыгункі імчаўся. А мой дзед на ваўку з лесу прыехаў...

— Воўк жа мог яго з'есці,— здзівіўся Бахілка.

— Вось дурань,— цыкнуў на Алеся руды Алёша.— Ты слухай...

— Мой дзед пайшоў у лес па грыбы,— расказваў Калашкан.— Набраў поўны кошык ды ідзе сабе дамоў. А па дарозе воўк. Бяжыць проста на дзеда. Дзед не спалохаўся і хап ваўка за зяпу, каб не ўкусіў. Ну, а пасля сеў на яго верхам, узяў за вушы і прыехаў, як на кані, у самы двор.

— А тады што? — не вытрымаў Яша.

— Калі тады?

— Ну, як у двор прыехаў...

— Тады ваўка забілі, а шкуру злупілі. Дзед цэлы год боты з яе шыў. Сабе пашыў, бабулі, мне...

Ніхто ніколі не бачыў на Калашкане ботаў, але ўсе хацелі яму верыць. Вельмі ўжо цікавая гісторыя здарылася з яго дзедам. Таму ніхто не пярэчыў віхрастаму Змітраку, які да самай позняй восені мясіў гразь чырвонымі ад холаду босымі нагамі.

Яшу да смерці хацелася здзівіць хлопцаў чым-небудзь цікавым. Але нічога дзіўнага ён не мог успомніць. Усё, што расказвалі бацька і дзед, было звычайным і нецікавым, яно ніколькі не магло захапіць хлопцаў. Нарэшце Яша ўспомніў. Некалі дзед Атрахім расказваў пра царкву, якая затанула на іхнім балоце — Гарадзінцы. Хлопец не мог дачакацца, пакуль руды Алёша закончыць новую гісторыю пра

льва, які ўцёк са звярынца і якога нібыта на ўласныя вочы бачыў сам Тарабан. Леў напавал нішчыў жывёлу і людзей, але, сустрэўшыся з рудым Алёшам, у якога дарэчы аказалася ў руках сякера, спалохаўся і ўцёк.

— А мне дзед расказваў пра нешта, чаго ніхто не ведае,— з хваляваннем пачаў Яша.

— Ну, давай,— дазволіў Алёша.

Усе прыціхлі, чакаючы пачуць цікавую навіну.

— На Гарадзінцы, дзе цяпер гара Багародзіцкая, стаяла некалі царква,— гаварыў Яша.— Туды ўсе хадзілі маліцца. Па балоце да царквы ляжала адна толькі вузенькая кладка. Адзін раз на Вялікдзень па кладцы ішла жанчына з малым дзіцем. Яна выпусціла дзіця з рук, і яно затанула ў багне. Тады жанчына пракляла царкву, і маці багародзіца пачула яе праклён. Яна апусціла царкву ў балота. А на тым месцы вырасла гара Багародзіцкая...

Хлопцы насцярожана змоўклі. Вясной, калі збіралі яйкі качак і кнігавак, кожны сядзеў і сушыўся на гэтай самай пясчанай гары Багародзіцкай, якая невядома чаму вырасла сярод балота. Але ніхто, відаць, не чуў пра гісторыю з царквой.

— Мой дзед і цяпер на Вялікдзень ходзіць на гэтую гару,— хвалюючыся працягваў Яша.— Прыкладзе вуха да зямлі і слухае. У царкве, якая затанула, на Вялікдзень заўсёды моляцца і звоняць у званы. Дзед сам чуў...

Надыходзіла ноч. Вуліца спала. Чыстае летняе неба было засеяна безліччу зорак. Недзе ў самым цэнтры сяла спявалі пад гармонік свае частушкі камсамольцы.

— Брахня,— парушыў нарэшце цішыню руды Алёша.— Твой дзед проста брэша...

— А што ж ядуць тыя багамольцы, што спяваюць пад зямлёй? — спытаў Змітрок Калашкан.— Не пад'еўшы ж, не паспяваеш?

— Калі царква затанула, то ў ёй жа поўна вады,— выказаў сумненне Алесь Бахілка.— Дзе ж тады спяць тыя святыя?

На гэтыя рубам пастаўленыя пытанні Яша адказаць не мог. Яму стала сорамна і крыўдна, што яго гісторыя аказалася самай горшай.

— Я спытаю ў дзеда,— паабяцаў хлопец.— Ён ведае...

— Дурань твой дзед,— адрэзаў руды Алёша.— А ты яго слухаеш. Пайшлі дахаты...

III

Яшу не пашанцавала не толькі на імя. Не пашанцавала яму і на бацьку. Бацька рудога Алёшы працаваў у самай вялікай краме. Ім можна было ганарыцца. Ён мог зрабіць усё, што захоча.

— На той год бацька дасць мне стрэльбу,— хваліўся Тарабан.— Буду хадзіць на ваўкоў, мядзведзяў, ласёў. А што, за шкуру добра плоцяць, а мяса будзем саліць...

Хлопцы падтаквалі і зайздросцілі Алёшу. Хто б адмовіўся ад стрэльбы, з якою не страшна і ноччу пайсці ў лес! У тым, што Тарабан настраляе колькі хочаш рознай звярыны, не сумняваўся ніхто. Яго бясстрашша, сілу і спрыт ведалі ўсе.

У Змітрака Калашкана бацька загінуў недзе аж на Белым моры. Ён завербаваўся туды біць цюленяў і маржоў, але там захварэў і памёр. Праўда, Змітрок расказваў пра смерць бацькі зусім не так, як суседзі і сваякі. Аказваецца, Калашканаў бацька зусім не памёр, яго разам з караблём, на якім ён плаваў капітанам, праглынуў велізарны кіт. Бацька выбіў кіту з гарматы адно вока, але болей нічога не паспеў зрабіць. Калашкан шчыра ганарыўся сваім бацькам, і Яша ў душы зайздросціў яму.

Алесь Бахілка таксама штодня выхваляўся бацькам. Яго курносы з буйнымі вяснушкамі твар проста аж свяціўся ад задавальнення, калі ён расказваў пра бацькаў подзвіг. Стары Бахілка ездзіў кандуктарам, і Алесь заўсёды даводзіў, што гэта самая вялікая пасада на чыгунцы. Без Алесевага бацькі не мог адправіцца ніводзін поезд, і без яго дазволу ніхто не мог сесці ў вагон. Бахілкаў бацька стаяў, праўда, на тормазе апошняга таварнага вагона, але хлопцы ўсё адно былі перакананы, што без яго чыгунка не змагла б працаваць. Руды Алёша даўно ўжо атрымаў дазвол ад Алеся, што пры першай патрэбе стары Бахілка завязе яго без білета аж у самую Маскву.

Але самы гераічны бацька аказаўся ў Аркадзя Панядзелка. Стары Панядзелак, даглядчык чыгуначнай лазні, быў нізенькі, згорблены, і ніхто, вядома, Аркадзю спачатку не зайздросціў. Аркадзева слава пачала расці з таго часу, як настаўніца Марыя Рыгораўна выклікала яго бацьку ў школу. Аркадзь разбіў школьную вітрыну, і Марыя Рыгораўна загадала яму прыйсці з бацькам. Вось тады і высветлілася, што Аркадзеў бацька лавіў бандытаў, а самага галоўнага іх атамана запёр у лазні, калі той парыўся.

Бацька пры ўсіх сароміў Аркадзя і нават хацеў пераця̌гнуць яго папругай, але настаўніца не дала. З таго часу хлопцы пачалі адносіцца да Панядзелка па-другому. Яго дружбы дамагаліся ўсе. Аркадзь жыў на чыгуначным пасёлку, і яго па чарзе звалі да сябе ў госці хлопцы і з Першамайкі і са Слабодкі — дзвюх вуліц, якія падзяляліся чыгункай і невялікай сенажаццю.

Яша не мог пахваліцца ні сваім бацькам, ні дзедам. Бацька ўступіў у калгас, вазіў гной і араў поле. З белымі ён не ваяваў, нават у войску не служыў, і расказаць пра яго што-небудзь цікавае было цяжка. Тое самае і дзед. Ён, праўда, іграў на скрыпцы, і яго запрашалі на вяселлі. Але хлопцы не бралі гэтага пад увагу. Яша аднойчы нават папракнуў бацьку за тое, што ён нідзе не ваяваў.

— Бач, галадранец, чаго захацеў! — засмяяўся бацька.— Дзякуй Богу, што ясі хлеб на поўны рот. Без бацькі брындаў бы, як той Калашканаў вісус.

Бацька не хацеў разумець Яшу, і з ім цяжка было гаварыць...

Канікулы наогул праходзілі цікава. Аднойчы, пасля таго як на станцыю прывезлі малатарні і жняяркі для калгаса, у галаве рудога Алёшы нарадзіўся цікавы план. Ён надумаўся сканструяваць уласны трактар. Для гэтага трэба было шмат розных кольцаў, шрубак, болцікаў. Хлопцы прыцемкам хадзілі на станцыю і наадкручвалі ад малатарань усялякага дабра. Але скласці з гэтых частак трактар усё ж не ўдалося. Меншыя Тарабаны пакралі вельмі многа важных дэталей і, нягледзячы на суровы допыт, які ім учыніў Алёша, нізавошта не хацелі расставацца з кольцамі і болцікамі. Прыйшлося пабудову трактара часова адкласці. Тым болей што надышлі больш важныя падзеі, якія цалкам захапілі ўсіх хлопцаў. Пачалася вайна з Першамайкай...

Першая бойка выбухнула за Цітаву копанку. Гэтая копанка знаходзілася якраз пасярэдзіне паміж Слабодкай, на якой жыў Яша, Тарабаны, Змітрок Калашкан, Алесь Бахілка, і вуліцай Першамайкай, дзе згрупавалася варожае войска на чале з белагаловым Косцем. Копанка не дужа вялікая, і калі з раніцы прыходзіла купацца Слабодка, то Першамайка ўжо да самага вечара не магла сюды паткнуцца. Іншы раз слабадскія хлопцы вылазілі з вады ў абед, але Першамайка мала радавалася гэтаму. Вада ў копанцы была ўскаламучаная, чорная, брудная.

Да таго, як пачалася гэтая вайна, Слабодка з Перша-

майкай проста гулялі паміж сабой у чырвоных і белых, а таксама ў Чапаева і бацьку Махно. Яша тры разы быў у чырвоных і толькі адзін раз у белых. Але з таго часу, як хлопцы з абедзвюх вуліц селі за парты, яны паразумнелі. Цяпер ужо ні Слабодка, ні Першамайка ні за якія абяцанкі не пайшлі б у бой пад сцягамі белай арміі або бацькі Махно. Але па-ранейшаму хацелася нечага вялікага, гераічнага. Хіба ж можна адмовіцца ад подзвігу, ад вайны за праўду, калі табе дзесяць, а то і цэлых дванаццаць гадоў?..

У тую ціхую летнюю раніцу, калі Слабодка прыбегла да копанкі, у вадзе ўжо плюхаліся першамайскія хлопцы.

Дзень пачаўся няўдала. Для купання ён загінуў. А дзень быў цёплы, сонечны, крыўдна ў такі дзень не пакупацца.

Тарабанаў Алёша хадзіў па беразе копанкі злосны і нахмураны. А баязлівыя хлопцы з Першамайкі нібы яго і не заўважалі. Яны плюхаліся ў вадзе, рагаталі і пішчалі. Першамайцы вялі сябе проста нахабна.

— Гэй, сіняпупыя, вылазь з вады! — закамандаваў Тарабан.— Я лічу да дзесяці...

— Ты палічы да тысячы,— адказаў белагаловы Косця Кветка.— Камандзір знайшоўся. Хочаш купацца, дык лезь.

Яша, які прысутнічаў пры гэтай размове, замёр ад нечаканасці. Яшчэ ніхто і ніколі не размаўляў так з іхнім Алёшам. Яша трохі ведаў Косцю — ён перайшоў у трэці клас, але ніякім сілачом не лічыўся.

Алёша, мабыць, і сам не чакаў такога адпору. У першую хвіліну ён не знайшоўся што адказаць.

Слабодка пазірала на свайго камандзіра, чакаючы толькі яго загаду.

— Я з табой пагавару, вылезь толькі з вады,— паабяцаў Алёша.— Ты ў мяне паскачаш...

На словы Алёшы Першамайка адказала дружным рогатам.

— Мы яшчэ пакупаемся, а ты пачакай трохі! — закрычаў з вады той самы белагаловы Косця.— Пагрэйся на сонцы.

Такой абразы сцярпець ужо нельга было. Алёша схапіў грудку зямлі і шпурнуў у белую галаву Косці. За ім, як па камандзе, кінуліся ў бой усе слабадскія хлопцы. Яша таксама раз-пораз кідаў у ваду, дзе плавалі першамайцы, грудкамі, аддаўшыся ўсім сэрцам нечакана ўзнікшаму баявому запалу.

Але Першамайка недарма артачылася. Праз якую-небудзь хвіліну тыя, што купаліся, самі перайшлі ў наступ-

ленне. Ды і пазіцыя была ў іх лепшая. На дне копанкі аказалася болей усялякага дабра, чым на беразе. У слабадскіх хлопцаў паляцелі палкі, кавалкі зляжалага глею, усялякі друз. Змітрака Калашкана першамайцы за нагу зацягнулі ў копанку, і ён боўтаўся там у адзенні. Бахілка лямантаваў, бо нехта пацэліў яму дручком па рэбрах. Самому Алёшу кавалкам гліны заляпілі ўвесь твар. Першамайка так насядала, што прыйшлося адступіць. Першамайцы выскачылі з копанкі і голыя гналіся за слабадскімі хлопцамі.

IV

Гэта была нечуваная ганьба. Яшчэ ніколі Слабодка не адступала перад баязлівай, недарослай Першамайкай. Відаць, нешта з гэтымі першамайскімі хлопцамі здарылася. Адкуль раптам у іх з'явіліся такі спрыт і адвага?

Але лішне разважаць не прыходзілася. Трэба было шукаць нейкага паратунку, каб змыць ганьбу, што павісла над Слабадской вуліцай. Яшчэ, здаецца, ніколі Яша не глядзеў з такой надзеяй на рудога Алёшу. Алёша павінен быў знайсці выхад з гэтага надзвычай цяжкага становішча.

Увесь той дзень, стаіўшыся пад Тарабанавай павеццю, хлопцы думалі. Была выслана разведка, якая далажыла, што першамайцы не купаюцца болей у копанцы. Але гэтая вестка не прынесла палёгкі. У той дзень не хадзілі абдзіраць вішнёвую смалу ў Салвэсеў сад, не насілі здаваць бутэлькі ў краму Алёшавага бацькі, забыліся на ўсе прыгажосці жыцця, якія лета дае проста дарма.

— Трэба ім усыпаць! — нарэшце рашуча прамовіў Алёша.

Слабодка з палёгкай уздыхнула. Так думалі ўсе, і Алёшавы словы паддалі хлопцам адвагі.

— Трэба ім даць, каб яны помнілі і ніколі да нас не чапляліся,— гаварыў далей Тарабан.— Няхай ведаюць, што яны ўсе нулі без палачак. Я яшчэ пакажу гэтаму Косцю.

Хлопцы крычалі, спрачаліся наконт планаў помсты. Але ў кожнага ды, мабыць, і ў самога Алёшы, быў у душы прытоены страх перад Першамайкай. Гэтыя ж «нулі без палачак» гналі іх сёння ад копанкі аж да самых агародаў.

У той дзень нічога не прыдумалі. Алёша распусціў хлопцаў па хатах, загадаўшы з'явіцца назаўтра раніцай. Алёша над нечым думаў.

Ноччу Яша не спаў. Яму мроіўся іхні смелы заўтрашні налёт на копанку, уцёкі першамайскіх хлопцаў, сапраўдная перамога. Назаўтра Яша, нават як след не паснедаўшы, прыбег пад Тарабанаву павець. Хлопцы былі ўжо ў зборы. Алёша прыйшоў заклапочаны і сур'ёзны. Ён нешта прыдумаў — гэта бачылі ўсе.

— Нам трэба армію стварыць,— заявіў Алёша.— Толькі не на гульню, як раней — адны чырвоныя, другія белыя. Трэба армія нашай вуліцы. У нас будзе цяпер сапраўдная вайна...

Вядома, ніхто не мог прыдумаць лепей за Тарабана Алёшу. Думка пра армію спадабалася ўсім. Тады Алёша выняў з кішэні лісток паперы і прачытаў прысягу, якую ён сам склаў за ноч. Гэтую прысягу трэба было падпісаць уласнай крывёю. Тут жа пад Тарабанавай павеццю кожны пракалоў Алёшавым пяром руку і паставіў сваё прозвішча пад прысягай...

Алёша прызначыў камандзіраў. Камандзірамі палкоў былі пастаўлены Змітрок Калашкан і Алесь Бахілка. Сам Алёша захаваў за сабой пост галоўнага камандуючага. Яша ніякага чына не атрымаў, ён застаўся звычайным байцом. Такіх, як ён, была большая палавіна.

З гэтай раніцы пачалася старанная падрыхтоўка да наступлення на Першамайку. У якасці будучага тэатра ваенных дзеянняў намячалася, вядома, Цітава копанка. Гэта была справа гонару — разбіць першамайскіх хлопцаў каля копанкі, адплаціць ім за ўчарашнюю ганьбу. Цэлы дзень армія рабіла рагаткі.

Разведка між тым даносіла, што каля копанкі першамайскія хлопцы болей не паказваюцца. Гэта трохі знізіла баявы настрой слабадскога войска. Нікому не хацелася проста так, без перамогі, ісці купацца ў Цітаву копанку. Тады Алёша прапанаваў новы план. У выкананні яго галоўную ролю павінен быў адыграць Яша. Алёша загадаў яму ісці на Першамайскую вуліцу і пранюхаць, што там робіцца.

— Цябе яны, можа, і не зачэпяць,— заспакоіў Яшу Тарабан.— А калі будуць біць і распытваць пра нас, то нічога ім не кажы. Зразумеў?

Яша, вядома, разумеў, што яго становішча можа быць нялёгкім. Але ў душы ён радаваўся даручэнню. Яму здавалася, што нездарма Алёша прызначыў у разведку іменна яго. Калі гулялі ў «кругавога», Яша лепей за ўсіх хлопцаў умеў адгадваць, у каго схаваны мяч. Шкада толькі, што

раней Алёша не заўважаў гэтага і ніколі не прызначаў Яшу нападаючым.

План разведкі ў Яшы склаўся адразу. На Першамайцы жыла яго цётка, і калі яго сустрэнуць першамайскія хлопцы, ён скажа, што ідзе да яе. Калі ж яны не павераць і пачнуць яго біць, ён можа давесці іх да самага цётчынага двара.

Яша пайшоў. Ён не ўзяў з сабой ні рагаткі, ні нават палкі. Нікога з хлапцоў на Першамайскай вуліцы ён не сустрэў. Сонца хілілася ўжо к захаду, злосныя сабакі, якія былі тут амаль у кожным двары, з незахаваным падазрэннем праводзілі Яшу. Хлопец прайшоў ужо ўсю Першамайку з канца ў канец і нічога пакуль што не выявіў. Але з пустымі рукамі вяртацца назад не выпадала. Пра сваю цётку Яша забыў, трэба было дазнацца, што робіць гэты самы белагаловы Косця.

— Яша, чаго ты тут ходзіш?

Хлопец здрыгануўся ўсім целам, але адразу ўзяў сябе ў рукі. Яму нічога не пагражала, бо гэта аклікнула яго Ліза. Яна была ў белай сукенцы і стаяла каля сваіх веснічак. З таго часу, як іх адпусцілі на канікулы, Яша не бачыў Лізы.

Прыйшлося да яе падысці. Ліза адразу засыпала яго пытаннямі і павяла ў свой двор. Адмовіцца нельга было ніяк. У школе Ліза ніколі не закрывала рукой сваёй чарніліцы ад Яшы і наогул ставілася да яго прыхільна. А аднойчы, калі ён яе за нешта штурхануў, яна заплакала, але Марыі Рыгораўне не паскардзілася.

Ліза вынесла з хаты кніжку і пасадзіла Яшу побач з сабой на ганку. Гэта была цікавая кніжка, і называлася яна «Рабяты і звераняты». Дома ў Яшы, акрамя чытанкі для другога класа, якую ён адразу прачытаў, як толькі купіў, і «Містэра Цвісцера», ніякіх кніжак болей не было. Яша прагна гартаў кніжку, забыўшыся ў гэты час на тое, што ён сядзіць побач з Лізай і што сам руды Алёша паслаў яго ў разведку. За гэтым заняткам застала хлопца Лізіна маці.

— Мама, гэта той самы Яша,— адрэкамендавала Ліза свайго госця.

Яша пачырванеў да вушэй. Ён лічыў найвялікшай ганьбай сядзець побач з дзяўчынкай, і тое, што ёсць сведка гэтага яго ідавочнага злачынства, кінула хлопца ледзь не ў роспач. Але гэта было яшчэ не апошняе выпрабаванне, якое ў гэты дзень выпала на Яшаву долю.

Лізіна маці пайшла ў хату і хутка паклікала туды Лізу разам з Яшам. Адмовіцца зноў было нельга. Ніколі ў жыцці Яша не адчуваў сябе гэтак няёмка, як у тую хвіліну, калі ён сваімі чорнымі, парэпанымі нагамі ступіў на фарбаваную падлогу Лізінай кватэры. Лепш бы паадсякаць гэтыя чорныя ногі... Лізіна маці паставіла перад Яшам асобную талерку з суніцамі, якія пасыпала цукрам і заліла малаком. Такой раскошы, каб есці суніцы з цукрам, Яша ў сваім жыцці не бачыў.

Пасля гэтага Ліза, нібы хлопец, іграла на гармоніку, а Яша, схаваўшы ногі пад стол, слухаў. Усё гэта было падобна на нейкі сон, і Яша ніяк не мог сабрацца з думкамі. На развітанне Ліза дала яму пачытаць гэтую самую кніжку пра рабят і зверанят.

Ужо на вуліцы Яша вярнуўся да сапраўднасці. Кніжку ён адразу схаваў за пазуху, бо яе маглі парваць або адабраць першамайскія хлопцы. Тут, на вуліцы, Яша ўспомніў і пра тое, што яму трэба выконваць свае абавязкі.

Яшава разведка ўсё ж закончылася з поспехам. Ён дазнаўся пра многае і прынёс рудому Алёшу цікавыя звесткі. Пасля Яшавай разведкі Слабодка яшчэ болей знелюбіла Першамайку, і на гэта былі свае важкія прычыны. Цяпер можна было ўжо здагадвацца, чаму Першамайка трымае сябе так фанабэрыста і непакорліва.

Яша дазнаўся, што белагаловы Косця прывабіў усіх першамайскіх хлопцаў валейболам. Валейбольны мяч і сетку прыслаў Косцю яго дзядзька з горада. Цяпер Першамайка цэлы дзень рэжацца ў валейбол. Першамайскія хлопцы разам ходзяць у лес, разам купаюцца, разам праводзяць амаль увесь свой час. Але гэта яшчэ не ўсё. Косця падбіў першамайскіх хлопцаў, і яны клеяць нейкія планёры. Гэтыя планёры нібыта будуць самі лятаць у паветры. Пра планёры Слабодка, між іншым, не паверыла. Руды Алёша аўтарытэтна заявіў, што ніякі планёр з фанеры ў паветры не ўтрымаецца, бо гэта ж табе не лёгкі папяровы змей... З такой думкай пагадзіліся ўсе.

Становішча складалася не вельмі добрае. Цяпер ужо кожны разумеў, што з рагатак можна пужаць вераб'ёў, а не паршамайскіх хлопцаў. Раз у іх такая моцная дружба, то разбіць іх будзе нялёгка.

Зноў Слабодка з надзеяй паглядала на Тарабанавага Алёшу, які адзін мог падказаць правільнае рашэнне. Алёша ж думаў. Ён думаў на гэты раз не вельмі доўга.

— Вечарам палезем у Салвэсеў сад,— сказаў Алёша.—

Нарвём яблыкаў. Яны ўжо вялікія. Але есці іх не будзем. Я сам палічу, хто колькі нарве.

Усе са здзіўленнем сустрэлі гэты загад галоўнакамандуючага. Налёт на Салвэсеў сад рабіўся не ўпершыню, але яшчэ ніколі Алёша не патрабаваў такога. Праўда, і раней для Алёшы хлопцы выцягвалі з-за пазухі па лепшаму яблыку, каб ён пакаштаваў. Але аддаць яму ўсе яблыкі — гэта было ўжо замнога нават для Алёшы. Хлопцы стаялі пахмурныя і з выклікам пазіралі на свайго важака...

— Я сказаў, не будзем есці яблыкаў — і ўсё! — раззлаваўся ад гэтых насцярожаных позіркаў Алёша.— Не бойцеся, сам я іх не паем. Пералічым...

Тарабан нешта прыдумаў. Гэта высветлілася пасля таго, як ён адклікаў убок камандзіраў палкоў Змітрака Калашкана і Алеся Бахілку і пачаў з імі раіцца. Камандзіры пасля Алёшавага таемнага шэпту весела зарагаталі. Было ясна, што рыхтуецца нешта цікавае, таму Яша разам з усімі ахвотна палез прыцемкам у Салвэсеў сад. І хоць ён ведаў, што яблыкаў пакаштаваць не прыйдзецца, налаташыў іх поўную пазуху.

Яблыкаў было многа. Алёша пералічыў, колькі нарваў кожны, а пасля дазволіў з'есці па тры яблыкі камандзірам і па два — радавым байцам. Яша з'еў два самыя маленькія яблычкі. Астатнія забраў Алёша.

V

Назаўтра ўсё стала ясней яснага. Калі Яша прыйшоў на Тарабанаў двор, ён убачыў там Аркадзя Панядзелка і яшчэ некалькі хлопцаў, што жылі на станцыйным пасёлку. Яны елі Салвэсевы яблыкі, якімі іх шчодра частаваў Алёша. Тарабан дамаўляўся з Аркадзем Панядзелкам наконт сумеснага выступлення супраць Першамайкі. Умова была заключана. Аркадзь абяцаў выставіць восем чалавек. Гэта давала вялікую перавагу Слабодцы ў сіле. Цяпер можна было смела ісці вайной на непакорную Першамайку.

Праз два дні каля Цітавай копанкі разгарэўся бой. Бой гэты быў кароткі. Першамайка спачатку не здавалася. Яна заняла выгадныя пазіцыі і мужна абаранялася. У першамайскіх хлопцаў таксама аказаліся рагаткі, так што ніякай перавагі ў Слабодкі не было. Але Косця Кветка, які камандаваў варожым войскам, не ведаў, што лёс гэтай бітвы ўжо загадзя вырашан. Ён не ведаў, што з тылу, з боку балота, падкрадаюцца Аркадзь Панядзелак і яшчэ сем

хлопцаў, якія сталі саюзнікамі Слабодкі. І калі станцыйныя хлопцы падняліся ў атаку з тылу, рады першамайцаў змяшаліся. Частка войска кінулася наўцёкі, а другая частка разам з Косцем Кветкам трапіла ў палон.

Яша ўпершыню адчуў вялікую радасць перамогі. У яго два разы пацэлілі грудкай, але яму нікольні не балела. Ён ганарыўся, як і ўсе, што Першамайка разбіта і што яна цяпер і носа не паткне да Цітавай копанкі.

Захопленым палонным і самому камандзіру Косцю Кветку ўчынілі допыт. Дапытваў сам руды Алёша. Ён спраўляўся наконт таго, колькі жывой сілы і зброі ў варожым войску, якую ваенную падрыхтоўку яно прайшло. Косця Кветка маўчаў. Ён апусціў сваю белую галаву і не гаварыў ні слова. Яшка нават пашкадаваў тады гэтага самага Косцю. Бадай не варта было яго так мучыць. Хопіць з яго аднаго сораму. Хіба ж гэта прыемна трапіць у палон...

Косцю і тых, што разам з ім былі захоплены ў палон, адпусцілі толькі пад вечар. Паражэнне першамайскім хлопцам абышлося дорага. Па-першае, ім давялося адмовіцца ад Цітавай копанкі. Першамайцы мелі права купацца ў копанцы толькі пад вечар, ва ўскаламучанай і бруднай вадзе.

У дадатак да гэтага Першамайка раззбройвалася. Усе рагаткі, якія належалі варожаму войску, к вечару былі перададзены рудому Алёшу. Гэтымі рагаткамі ён узброіў хлопцаў, што прыйшлі на дапамогу Слабодцы разам з Аркадзем Панядзелкам. Самому Аркадзю Алёша даў аж дзве рагаткі.

Але самым цяжкім для Першамайкі было не гэта. Са стратай рагатак і нават Цітавай копанкі можна было сяктак прымірыцца. Тарабанаў Алёша патрабаваў яшчэ ў якасці выкупу за палонных валейбольны мяч і сетку. На такія ўмовы Косця Кветка доўга не згаджаўся. Але сіла была не на яго баку. А Тарабан цвёрда заявіў, што не адпусціць палонных і самога Косцю, пакуль не будуць прынесены сетка і валейбольны мяч.

Косцю прыйшлося даць згоду і на гэта. Мяч і сетку прытарабаніў Аркадзь Панядзелак, які цяпер ужо выступаў пасрэднікам паміж дзвюма вуліцамі. Палонных адпусцілі.

Радаснай вярталася Слабодка ад Цітавай копанкі. Перамога была поўная. Яша адчуваў сябе на сёмым небе. У хлопца не было нават кропелькі крыўды на Алёшу за яго ранейшыя насмешкі. Каб Алёша загадаў цяпер Яшу памыць яго ногі, хлопец ні хвіліны не вагаўся б. Пра такую ганьбу Першамайкі, якой дамогся Алёша, Яша нават не

марыў. Так ім і трэба, гэтым ганарліўцам, няхай не задаюцца! Яшавы грудзі распіраў гонар за сваю Слабодку, за рудога Алёшу, такога смелага і разумнага...

Некалькі дзён Слабодка жыла ўражаннямі апошняга бою. Можа, сто разоў успаміналіся ўсе падрабязнасці гэтай гераічнай баталіі, паводзіны кожнага, хто прымаў у ёй удзел. Яшу пахваліў сам Алёша. Ён сказаў перад усім войскам, што Яша не баязлівец, што ён і ў разведку хадзіў смела і добра ваяваў каля копанкі. Калі раней Яша яшчэ не ведаў, што такое поўнае шчасце, то цяпер ён у збытку піў асалоду гэтага цудоўнага пачуцця.

Сетку павесілі на выгане каля Алёшавага двара. Слабодка цяпер з раніцы да вечара гуляла ў валейбол. Яша прыходзіў дамоў толькі прыцемкам, стомлены і шчаслівы. Ён забываў іншы раз нават паабедаць. Ён мог бы і не вячэраць, каб не маці. Але яна не хацела нічога разумець і заўсёды, калі Яша пазніўся, бралася за венік. І ўсё ж гэта былі дробязі ў параўнанні з той вялікай радасцю, якую абяцаў Яшу кожны новы дзень.

Лета праносілася вясёлым карагодам незабыўных уражанняў. Яно шчодра дарыла ясныя цёплыя дні, запоўненыя вялікімі і малымі прыгодамі, зорныя вечары з іх званкамі коней на папасе і нячутным палётам кажаноў, яно не шкадавала суніц, вішань, яблыкаў і многіх іншых цудоўных рэчаў. Гэтае лета як ніколі з'яднала Слабодку. Хлопцы ўсюды хадзілі талакой. Яны пабывалі нават у пелі,— густым асінавым лесе,— дзе, як гаварылі бацькі, вадзіліся самыя сапраўдныя ласі, рабілі паход на далёкую рачулку Ведрыцу, лазілі на маяк, з вяршыні якога былі відаць не толькі ўсе вясковыя аколіцы, а адкрываліся новыя, зусім яшчэ нязведаныя далягляды.

І ўсюды, дзе з'яўлялася Слабодка, Першамайка вымушана была ёй саступаць.

— Мы вас білі і будзем біць! — заяўляў руды Алёша, убачыўшы каго-небудзь з першамайцаў.— Дзякуем за валейбольны мяч. Калі купіце новы, скажыце нам. Нам і другі спатрэбіцца.

Першамайцам, вядома, было крыўдна слухаць гэтыя насмешкі. Яны паспрабавалі паўстаць. Аднойчы яны распачалі бойку і былі з ганьбай разбіты зноў. Не прыйшлося нават клікаць Аркадзя Панядзелка з яго хлопцамі. Слабодка знаходзілася цяпер у зеніце сваёй славы, і яна разбіла б, вядома, армію куды мацнейшую, чым армія Першамайскай вуліцы.

Слабодка святкавала сваю другую перамогу. Услед за ёю прыйшла і трэцяя, і чацвёртая...

Але і летняе яснае неба часта зацягваюць хмары. З Тарабанавым Алёшам пачало рабіцца нешта такое, што псавала ўсю справу. Алёша пачаў задавацца як ніколі. Ён так высока задраў свой аблузаны нос, што з ім проста нельга было размаўляць.

Аднойчы, калі гулялі ў валейбол, Яша адбіў мяч у канаву. Ён пабег за мячом, але Алёша яго спыніў.

— Вон з поля! — загадаў Тарабан.— Недарэкі мне не патрэбны.

Яшу было крыўдна да слёз. Хіба ж не хадзіў ён у разведку, не ваяваў з першамайцамі, што гэты Тарабан выганяе яго цяпер з гульні, як чужога? А сам ён хіба не заганяў мяч у канаву? Заганяў, але на гэта яму ніхто не казаў і слова.

Руды Алёша спыняў гульню, калі яму гэтага хацелася, і забіраў мяч дадому. Там яго ганялі па двары меншыя Тарабаны. Алёша не слухаў цяпер нават камандзіраў палкоў — Змітрака Калашкана і Алеся Бахілку. Тарабана лаялі за вочы ўсе, але пры ім маўчалі. Яго яшчэ баяліся, рудога Алёшы, бо ўсё-такі ён быў самы дужы на ўсю Слабодку.

Неяк Яша сказаў пры хлопцах, што мяч належыць усім і для яго проста трэба зрабіць патайную хованку. Тады не прыйдзецца выпрошваць у Тарабанаў. Яшу падтакнулі ўсе, але ў той жа вечар нехта пераказаў рудому Алёшу Яшаву гаворку. Тарабан выклікаў вечарам Яшу да сябе і збіў яго пры ўсіх. Ніхто за хлопца тады не заступіўся. Боль і глыбокая крыўда распіралі Яшавы грудзі. Уцякаючы ад Алёшы, ён крыкнуў, што выходзіць з войска і болей ніколі не будзе ваяваць за Тарабана.

Але сказаў гэта Яша проста ад злосці. Ён яшчэ і сам не ведаў тады, як зробіць. Усё ж да Тарабана ён не хадзіў цэлы тыдзень.

Яша, як непрытульны, швэндаўся па сваім двары і з зайздрасцю цікаваў за тымі, хто не пасварыўся з Тарабанам і мог гуляць у валейбол, купацца ў Цітавай копанцы, хадзіць па яблыкі ў Салвэсеў сад. Яша нават цішком лазіў на дах сваёй хаты і адтуль выглядаў, што робіцца на Тарабанавым двары...

У самым канцы канікулаў здарылася нечаканае. У двор да Яшы прыбег Змітрок Калашкан, камандзір Яшавага палка, і расказаў, што Аркадзь Панядзелак здрадзіў. Ён са

сваім войскам перайшоў на бок Першамайкі. Першамайка цяпер разам са станцыйнымі хлопцамі нібыта рыхтуе наступленне...

У тую ж хвіліну Яша забыў сваю крыўду на рудога Алёшу. Ён памчаўся на Тарабанаў двор. Там якраз ішла нарада. Першамайскае войска рыхтавалася да бою, і ўсе былі ўзбуджаныя, рашучыя і на чым свет стаіць лаялі здрадніка Аркадзя Панядзелка. Яша заняў сваё месца ў баявым страі, ён, як і ўсе, гарэў нецярпеннем бою...

У канцы таго лета Першамайка ўсё ж не адважылася наступаць, хоць да яе і далучаліся станцыйныя хлопцы. Хутка высветлілася, чаму здрадзіў Аркадзь Панядзелак. Першамайка проста мела болей садоў, чым Слабодка. У Салвэсеў сад цяпер наогул нельга было прабрацца. Стары Салвэсь пазабіваў усе дзіркі ў агароджы, абцягнуў частакол зверху калючым дротам, а ў садзе прывязаў свайго сабаку Рудзьку.

Гэтага Рудзьку цяпер ужо нельга было падкупіць ці якнебудзь задобрыць. Ён, мабыць, злаваўся за тое, што яго прывязалі. Яшу ён болей не пазнаваў і гаўкаў на яго, як і на другіх. Салвэсь яго, мабыць, добра карміў.

VI

Пачаліся заняткі ў школе. Вайна паміж Слабодкай і Першамайкай спынілася. Чуткі аб гэтай вайне ўсё ж неяк дайшлі да дырэктара, бо Тарабана і белагаловага Косцю выклікалі ў настаўніцкую. Невядома, аб чым размаўлялі настаўнікі з камандуючымі дзвюх варожых армій. Толькі пасля гэтай размовы Алёша аддаў загад камандзірам не чапаць першамайцаў. Ён цішком растлумачыў ім, што трэба пацярпець да лета...

Усю тую восень і зіму слабадскія хлопцы хваліліся сваімі перамогамі. Гэта не падабалася першамайцам. У класе былі хлопцы і з адной, і з другой вуліцы. І калі ўзнікала спрэчка пра ацэнку якой-небудзь ваеннай аперацыі, клас дзяліўся на два непрымірымыя станы. Спрэчка займала ўсе перапынкі, яна працягвалася і калі хлопцы ішлі са школы дамоў.

Аркадзь Панядзелак вагаўся. Ён стаяў то за Слабодку, то за Першамайку. Усё залежала ад таго, з кім у той ці іншы дзень Аркадзь дружыў. Яша, прыйшоўшы ў клас, кожны раз дапытваўся ў яго:

— Ты цяпер чый?

Калі Аркадзь быў у згодзе са Слабодкай, ён падаваў Яшу руку. Калі ж у гэты дзень ён належаў да Першамайцаў, то вінавата лыпаў сваімі бялёсымі вачамі і адварочваўся.

Спрэчкі паміж Слабодкай і Першамайкай ішлі не заўсёды.

У зімовыя канікулы адбылася падзея, якая ледзь не памірыла гэтыя дзве вуліцы. Распускаючы вучняў дахаты, настаўнікі аб'явілі пра ранішнік, які меўся адбыцца на другі дзень Новага года. Гэты ранішнік быў сапраўды выдатны. У самым вялікім класе стаяла ёлка, а пад ёлкай пахаджваў жывы Дзед Мароз. Яша адразу пазнаў гэтага дзеда, бо ім была Ліза з іхняга класа. І хоць Лізе намалявалі вусы і прыклеілі доўгую льняную бараду, яе пазналі ўсе.

Пад ёлкай скакалі і пелі першакласнікі. Гэта было не вельмі цікава. Першакласнікі, можа, яшчэ і чытаць не навучыліся і проста бэкалі па складах, а тут пусціліся ў скокі. На іх Яша пазіраў з пагардай.

Пасля Ліза разносіла падарункі. Усім яна давала адну цукерку ў каляровай паперцы і тры «падушачкі». А Яшу дала аж дзве цукеркі ў паперцы і чатыры «падушачкі». Яша пачырванеў, ён баяўся, што хто-небудзь убачыць, што Ліза дала яму цукерак болей, чым каму. Але гэтага, мабыць, ніхто не бачыў, бо аб'явілі, што будзе паказана п'еса. Яша ніколі не бачыў спектакля і таму хутка забыў пра Лізіны цукеркі.

Усіх запрасілі ў другі клас, дзе была павешана заслона. Заслону адхінулі, і пачалася п'еса. Яша адразу пазнаў усіх, хто быў на сцэне. Спачатку выйшаў белагаловы Косця з другім хлопцам, які таксама жыў на Першамайцы. У іх, як і ў Лізы, былі намаляваны вусы. Косця іграў белагвардзейскага генерала. Спачатку некаторыя хіхікалі, але п'еса была цікавая, і яны змоўклі. У Косці на плячах зіхацелі зробленыя са срэбранай паперы пагоны, а на грудзях вісеў самы сапраўдны царскі крыж. Косця ні разу не збіўся, ён гаварыў як па пісаным.

Хутка Яша зусім забыў, што ён сядзіць у класе і глядзіць спектакль. Баючыся зварухнуцца, сачыў ён за белым генералам, за камандзірам чырвоных, за смелай чырвонай разведчыцай, якая не пабаялася прабрацца ў штаб да самога генерала і падслухоўвала яго загады.

Амаль усе артысты, што ігралі ў п'есе, былі з Першамайкі. Але Яша пра гэта цяпер не думаў. Ён хацеў толькі, каб чырвоныя перамаглі белых, каб выратавалі з турмы

смелую разведчыцу, каб нашы зноў адбілі ў белых горад...

Яша не шкадаваў далоняў, калі п'еса скончылася. Белагаловаму Косцю і другім артыстам апладзіравалі ўсе — і Слабодка, і Першамайка. Яны ўсё-такі добра прадстаўлялі. Калі вечарам вярталіся дадому, то размова ішла толькі пра п'есу і першамайскага Косцю, з якога выйшаў-такі добры артыст. Тарабанаў Алёша спачатку маўчаў. Але пад канец не вытрымаў.

— Гэты ваш Косця проста задавака, а вы ўсе дурні! — сказаў са злосцю.— Я вось адлупцую яго, дык будзе ведаць п'есу. Генерал знайшоўся... Забыў, як я яго ганяў...

Усе змоўклі. Нікому не хацелася пярэчыць рудому Алёшу, хоць яго пагроза была зусім недарэчнай. Вайна, якую яны вялі летам, зусім не датычыла цікавай п'есы. Ды і сам жа Алёша загадаў не чапаць першамайцаў.

Настрой у Слабодкі быў сапсаваны. Сапсаваў яго сам Тарабан Алёша, якога пакуль што ўсе слухаліся. Палавіну дарогі хлопцы маўчалі. Гэтае маўчанне зусім вывела Тарабана з раўнавагі.

— Бяжыце цалуйцеся са сваім Косцем! — закрычаў ён на ўсю вуліцу.— Мне на вас напляваць. Толькі пабачу, як вы летам пакупаецеся! Гэтыя першамайцы вас і блізка не пусцяць да копанкі...

Тарабан аддзяліўся ад усіх і пакрочыў прэч. Ніхто яго не пазваў, ніхто не пабег услед. Хлопцы стаялі разгубленыя і не ведалі, што рабіць.

— Пайшоў і няхай ідзе,— сказаў Змітрок Калашкан.— Вельмі нос задраў, слова нельга сказаць пры ім. Вайна гэта адно, а п'еса — зусім другое. Ды ніхто і не збіраецца бегчы за Косцем...

Назаўтра Тарабан першым падышоў да хлопцаў. Пра Косцю ён болей не ўспамінаў, і ўсе ўздыхнулі з палёгкай. Усё-такі не варта спрачацца паміж сабой тым, хто жыве на адной вуліцы.

Праз тыдзень пачаліся заняткі, і ўсё пайшло ранейшым парадкам. Мяжа, якая падзяляла класы, усё-такі засталася. Слабодка не збіралася здаваць заваяваных пазіцый, нягледзячы на тое, што першамайцы са сваім Косцем выступілі ў п'есе.

Аднойчы ў клас, дзе вучыўся Яша, зайшла піянерважатая Таня Цырульнікава. Яна сказала, што ўсім, хто цяпер вучыцца ў другім класе, трэба рыхтавацца да ўступлення ў піянеры. Яна яшчэ сказала, што ў піянеры спачатку прымуць тых, хто добра вучыцца і ў каго добрыя паводзіны.

Перад усім класам Таня Цырульнікава заявіла, што хутчэй за ўсіх у піянеры прымуць Яшу і Лізу.

З гэтага дня Таня Цырульнікава пачала часта заходзіць у другі клас. Яна хацела арганізаваць тут танцавальны гурток. Але запісвацца ў такі гурток хлопцы адмовіліся. У яго запісаліся адны дзяўчаты. Хлопцы сказалі піянерважатай, што яны згодны ўдзельнічаць толькі ў п'есах пра вайну. Тады Таня наважыла, апрача танцавальнага, арганізаваць і драматычны гурток. У гэты гурток запісаліся ўсе хлопцы са Слабодкі і Першамайкі, якія вучыліся ў другім класе. На рэпетыцыю трэба было заставацца пасля заняткаў кожную суботу.

Але п'есу Таня Цырульнікава падабрала нецікавую. У п'есе паказвалася, як нямецкія рабочыя змагаюцца з фашыстамі. Ніякай вайны ў п'есе не было. Трэба было толькі маршыраваць па сцэне з чырвоным сцягам, спяваць песні і крычаць «Рот фронт!». Пад канец фашысты самі ўцякалі. Самая сумная роля дасталася Яшу. Яму перад канцом належала выйсці на сцэну і сыпануць лістоўкі.

Хлопцы ўсё ж не вешалі насоў. Яны спадзяваліся, што пасля гэтай нецікавай Таня Цырульнікава знойдзе і добрую п'есу. Таму яны і засталіся на рэпетыцыі.

Але і гэтую нецікавую п'есу на сцэне не паставілі. Аднойчы вечарам усе прыйшлі на рэпетыцыю, а піянерважатай не было. Таню чакалі, можа, цэлую гадзіну, а яна ўсё не прыходзіла. Тады Яша і яшчэ адзін хлопец з Першамайскай вуліцы пайшлі яе сустракаць. Яны ўбачылі піянерважатую на школьным агародзе. Яна цалавалася пад бярозкай з нейкім высокім хлопцам. Таня не толькі цалавалася, яна яшчэ чамусьці і плакала...

Гэтую навіну Яша з першамайскім хлопцам мігам прынеслі ў клас, дзе іх чакалі астатнія артысты. Глядзець на тое, як цалуецца піянерважатая, хадзілі па чарзе ўсе хлопцы. Пазней высветлілася, што ў той вечар Таня праводзіла ў армію трактарыста, з якім дружыла. Але хлопцы аднадушна вырашылі, што звязвацца з такой важатай, якая цалуецца ды яшчэ і румзае, проста не варта. На рэпетыцыі болей ніхто не прыходзіў, і драматычны гурток распаўся.

VII

Набліжалася вясна. Сагнала ўжо снег з палёў і балота, дзяўчаты прынеслі ў клас першыя кветкі кураслепу. Другі клас паўтараў пройдзенае. Самымі лепшымі ўрокамі Яша

лічыў тыя, калі Марыя Рыгораўна прыносіла ў клас маленькія кніжачкі і гучна іх чытала. У такія хвіліны ў класе наступала мёртвая цішыня. Было чуваць, як дзынкае аб аконнае шкло ажыўшая пасля зімы муха. Затаіўшы дыханне, Яша слухаў гісторыю пра мужнага хлопчыка Гаўроша, які загінуў на барыкадах, пра маленькую Казету, якая ўпусціла ў студню сярэбраную манету, за што яе моцна білі. Марыя Рыгораўна прачытала многа такіх цікавых кніжачак перад класам. Найбольш падабаліся ўсім апавяданні пра грамадзянскую вайну і пра розных звяроў. Той дзень, калі настаўніца прыносіла новую кніжачку, быў для Яшы святам. З нецярпеннем чакаў ён апошняга ўрока, на якім пачыналася гучнае чытанне.

У Яшы быў рубель, і ён захацеў купіць сабе хоць адну з прачытаных настаўніцай кніжачак. Але нават у самай вялікай краме, дзе прадавалі дзёгаць, хамуты, гарэлку і соль і дзе за прылаўкам стаяў стары Тарабан, ніякіх цікавых кніжак не было. Там стаялі толькі тоненькія брашуркі пра першую пяцігодку, пра Асінбуд і пра шкоднасць рэлігіі. Але яны былі напісаны сумна, як задачнік, і Яша іх не купіў.

Яша ведаў, што цікавыя кніжкі ёсць у бібліятэцы, дзе іх і бярэ Марыя Рыгораўна. Але ў школьную бібліятэку запісвалі з трэцяга класа. Туды для Яшы пакуль што доступу не было. Тады хлопец наважыў запісацца ў сельсавецкую бібліятэку. Там яго не ведалі, і Яша мог лёгка зманіць, што ён ужо вучыцца ў трэцім класе. Але і ў сельсавецкай бібліятэцы хлопцу не пашанцавала. Бібліятэкарша пачала ўжо запісваць яго прозвішча ў картачку, калі ў пакой зайшла Таня Цырульнікава.

— Добры гэта вучань? — спытала ў яе бібліятэкарша.

— Вучыцца добра, але недысцыплінаваны,— адказвала піянерважатая.— З драматычнага гуртка ўцёк, сябруе з хуліганамі...

Гэта і вырашыла справу. У бібліятэку Яшу не запісалі.

Добра яшчэ, што выручыла Ліза. Яна прынесла ў клас кнігу пра Бураціна і залаты ключык. Пасля таго як кніжку прачыталі ў класе, Ліза дала яе Яшу. Ніколі Яша не чытаў такой цікавай кніжкі. Ён ведаў на памяць усе прыгоды хітрага і адважнага Бураціна, але з кнігай не хацелася расставацца. Тады Яша вырашыў перапісаць яе. Ён спісаў дзесяць сшыткаў у клетку, але дайшоў толькі да палавіны. Можа б, Яша перапісаў і ўсю кнігу, але якраз нахлынулі

важныя падзеі, і «Прыгоды Бураціна» прыйшлося аддаць Лізе.

Руды Алёша, які вучыўся ў чацвёртым класе, выбіў акно. Ён высадзіў яго з рамай,і Тарабана збіраліся выключыць са школы. Гэта была непрыемнасць. Калі б Алёшу выключылі, то першамайцы ўзрадаваліся б. Яны б задралі свае насы і пальцамі паказалі б на Слабодку. Глядзіце, моў, які ў іх камандзір, яго нават са школы вытурылі...

Але Алёшу ўсё ж не выключылі. Яму вынеслі толькі вымову. Слабодка ўздыхнула з палёгкай...

А далей падзеі пайшлі адна цікавей за другую. Самым вартым увагі ў тую вясну былі, вядома, вайсковыя манеўры. На балоце, недалёка ад Цітавай копанкі, «чырвоныя» ваявалі з «сінімі». Там цэлы дзень бухалі з сапраўдных гармат, стракаталі з кулямётаў, стралялі з вінтовак. Слабодка з цікавасцю сачыла за манеўрамі. Руды Алёша нават прапанаваў чырвонаармейцам свае паслугі. Ён згаджаўся ісці ў разведку. Але Алёшу чырвонаармейцы прагналі.

Калі манеўры скончыліся, Слабодка хадзіла збіраць на балота страляныя патроны. Першамайцы іх таксама збіралі. Вайны паміж вуліцамі яшчэ не было, але адчувалася, што яна ўспыхне, як толькі пачнуцца канікулы. Вельмі ўжо зноў пачалі фанабэрыцца гэтыя першамайцы!

У велікодны вечар да Яшы забег задыханы Змітрок Калашкан.

— Пойдзем да царквы,— сказаў ён.— Там будзе нешта цікавае.

Яша апрануўся і пабег услед за Змітраком. Там ужо сабраліся ледзь не ўсе іхнія хлопцы. На цвінтары сапраўды рабілася нешта цікавае. У царкве спявалі веруючыя, а на цвінтары, пабраўшыся за рукі,— камсамольцы. З царквы несліся спевы пра Бога, а камсамольцы даказвалі пад гармонік, што Бога няма. Але камсамольцы не толькі спявалі. Яны прыдумалі яшчэ хітрэйшую штуку. Калі з царквы збіраліся выносіць Хрыстова цела, на цвінтар прыгрукатаў трактар. На трактары сядзеў стары Крук у вывернутым кажусе і з рагамі на галаве.

Крук быў вядомы на ўсю акругу прайдзісвет і задзіра. Без яго не абыходзіліся ні вяселле, ні святочны кірмаш. Кажуць, сам ён жаніўся разоў восем. Паедзе ў далёкую вёску, дзе яго не ведаюць, і жэніцца.

Усяночная прайшла цікава. Багамольцы з пратэсамі хадзілі вакол царквы, а ўперадзе на трактары ехаў стары

Крук. Гаварылі пасля, што камсамольцам уляцела за іхні ўчынак. Але слабадскія і першамайскія хлопцы іх цалкам ухвалялі. Камсамольцы сапраўды даказалі, што Бога няма. Бо каб быў Бог, то ён жа пакараў бы старога Крука. Смальнуў бы па ім маланкай або наслаў якую хваробу. Стары ж Крук хадзіў сабе жывы і здаровы. Яму нават нішто не забалела.

Для Яшы не прайшоў так сабе і гэты Вялікдзень. Назаўтра да іх у хату прыляцеў дзед. Нават не пахрыстосаваўшыся, ён адразу накінуўся на ўнука.

— Ты, нягоднік, бryндаў разам з гэтымі азіятамі! — крычаў ён.— Пачакай жа, вылезе табе бокам твой смех над Богам...

— Я толькі стаяў і глядзеў,— апраўдваўся Яша.— Я ж нічога...

— А на што там было глядзець! — лютаваў дзед.— На супастатаў, на багахульнікаў...

Дзед Атрахім бразнуў дзвярыма і выскачыў з хаты.

VIII

Зноў прыйшло лета. У першы ж дзень канікулаў руды Алёша аб'явіў, што хутка пачнецца вайна. Трэба было агледзець баявую амуніцыю, нарабіць новых рагатак. Ішлі якраз дажджы, таму вайна не пачыналася. Можна было як след падрыхтавацца. Яша зрабіў новую рагатку і з нецярпеннем чакаў разгортвання баявых дзеянняў. Ён, як і ўсе, цвёрда верыў, што Першамайка не ўтрымаецца. Аркадзь Панядзелак са сваімі хлопцамі зноў быў на баку Слабодкі. Алёша такі ўгаварыў яго. Гэта давала перавагу Слабадской вуліцы.

Валейбольнага мяча не было. Яго за зіму раскалашмацілі меншыя Тарабаны. Пра Салвэсеў сад думаць таксама не прыходзілася. Стары Салвэсь умацаваў яго, як крэпасць. Зверху амаль у кожную частаколіну наўбіваў вострых цвікоў і ў тры столкі працягнуў калючы дрот. Ды нават калі б і ўдалося перабрацца цераз паркан, то ў садзе трэба было бараніцца ад Рудзькі, які і блізка не падпускаў да дрэў. У садзе ж, на вішнях і слівах, ужо выступала смачная смала, і яе можна было б надраць колькі хочаш. Слабодка ад бяздзеяння сумавала.

Праз некалькі дзён руды Алёша зрабіў агляд войску. Ён праверыў, ці ў кожнага ёсць рагатка і як яна дзейнічае. Потым ён прызначыў камандзіраў. Камандзірамі палкоў,

як і летась, сталі Змітрок Калашкан і Алесь Бахілка. Аркадзя Панядзелка Алёша таксама прызначыў камандзірам палка, хоць ён і здраджваў некалькі разоў. Наогул, камандзіраў цяпер стала больш, чым летась. З'явіліся начальнікі кавалерыі, артылерыі, авіяцыі. Вядома, ніякай кавалерыі і авіяцыі ў слабадскім войску не было. Алёша выдумаў такія пасады для таго, каб надаць сваёй арміі найбольш сучасны выгляд. І яшчэ ён, мабыць, хацеў, каб яго акружаў вялікі штаб.

Артылерыя ж у слабадскім войску з'явілася. Чырвонаармейскія манеўры не прайшлі дарэмна. Хлопцы назбіралі не толькі страляных патронаў, але і цэлых, дзе замест кулі была проста сплюшчаная шыйка. Такіх патронаў было, можа, сотні дзве. Калі з іх павысыпалі порах, то яго набралася ледзь не поўная Алёшава шапка. Гэты порах належала неяк выкарыстаць. Вось тут якраз і ўзнікла думка аб артылерыі. Падаў яе руды Алёша. Пазней была арганізавана лёгкая кавалерыя з ліку хлопцаў, якія бегалі хутчэй за ўсіх.

У слабадскім войску з'явіліся дзве гарматы, зробленыя з жалезнай трубы. Вядома, ніякай небяспекі для першамайцаў ад іх не было. Хутчэй наадварот. Каб гармату раптам разарвала, то таму, хто яе абслугоўваў, прыйшлося б нялёгка. Артылерыю арганізавалі з тым разлікам, каб наганяць на Першамайку страх.

Яшу Алёша прызначыў старшым бамбардзірам. На яго абавязку ляжала несці на плячы гармату і перад пачаткам наступлення стрэліць з яе. Пасля гэтага яму належала нароўні з усімі кідацца ў бой. Камандаваў Яшам і яшчэ адным бамбардзірам начальнік артылерыі Цярэшка Лузанік. Гэты Цярэшка за шэсць год сваёй вучобы не здолеў нават закончыць трох класаў. Яша цяпер яго дагнаў, хоць Лузанік з незапомных часоў шыбаваў міма Яшавага двара ў школу. Калі Яша яшчэ не вучыўся, ён лічыў Лузаніка надзвычай разумным хлопцам і нават зайздросціў яму. Цяпер жа ўся Яшава павага да Цярэшкі Лузаніка прапала. Цярэшка ж як камандзір паставіў сябе дужа высока.

— Пушку трымай у спраўнасці,— павучаў ён Яшу.— Без маёй каманды не страляць. А то я табе ўсе рэбры пералічу.

— Пералічы,— са злосцю агрызнуўся Яша,— колькі будзе васьмю дзевяць? Не ведаеш. Дык як жа ты пералічыш?

Лузанік аслупянеў. Ён не чакаў такога адпору. Хлопцы

засмяяліся. Тады Цярэшка кінуўся з кулакамі на Яшу. Ён быў дужэйшы за яго, і Яшу, вядома, папала б, каб іх не разнялі. Лузанік пайшоў скардзіцца самому рудому Алёшу, і той хутка выклікаў Яшу да сябе.

— Не будзеш слухаць камандзіраў, выганю з арміі! — заявіў Алёша.— Запомні гэта.

— А камандзір мае права пагражаць? — не вытрымаў Яша.— Чаго ён мне збіраецца рэбры лічыць. Няхай лепш табліцу множання вывучыць. Тры гады ў адным класе сядзіць, дурніла.— Яша ледзь не плакаў.

— Ён дужэйшы за цябе,— не адступаў ад свайго Алёша.— Ён цябе адной рукой вобземлю лясне. Такіх, як ты, яму трэба тры на аднаго...

Супраць такога пярэчыць не прыходзілася. Цярэшка Лузанік сапраўды быў дужы як бык. Аднойчы хлопцы пайшлі ў заклад: хто больш з'есць ляжалых груш-дзічак. Лузанік увабраў аж дзве шапкі. Ён, можа б, з'еў і больш, але гнілак ужо не было.

Вайна ўсё не пачыналася. Белагаловы Косця нешта хітраваў. Першамайцы не паказваліся каля Цітавай копанкі. Нападаць жа на іх проста так Тарабан не хацеў. Трэба было, каб Першамайка сама парушыла мірны дагавор і першай прыйшла купацца ў Цітаву копанку. Тады б належала накінуцца на яе з усім гневам і злосцю.

Пакуль ваенныя дзеянні не пачыналіся, руды Алёша прыдумаў яшчэ адну надта цікавую рэч. Каб захаваць ваенную тайну ад варожай разведкі, ён вырашыў навучыць сваё войска новай мове. Дзе Алёша авалодаў гэтай мовай, было невядома, але яго прапанова спадабалася. Слабодка павінна была цяпер размаўляць так, каб Першамайка не разумела ні слова.

Яша адразу авалодаў сакрэтам новай мовы. Трэба было проста расцягнуць слова, перанесці першы склад назад, замяніўшы яго на «ша», і дадаць потым у канцы «ца». Слова рабілася незразумелым. Яшу цяпер звалі: Шаша-яца, Алёшу — Шалёша-аца, Бахілку — Шахілка-баца.

Руды Алёша неўзабаве наладзіў экзамен свайму войску.

— Шаша-яца, ша-ідзіца, шады-сюцы,— паклікаў ён Яшу.

Яша ўсё зразумеў і падышоў да Тарабана.

— Шато-хца ша-тыца? — спытаў Алёша.

— Шаршы-стаца шамбардзір-баца! — бойка адказаў Яша.

— Шаладзец-маца! — пахваліў Алёша Яшу.

Дайшла чарга здаваць экзамен і да Цярэшкі Лузаніка.

— Шак-яца, шабе-цяца шавуць-заца? — спытаў Лузаніка руды Алёша.

Цярэшка доўга маўчаў. Ён не ведаў, што сказаць. Хлопцы яму ціхенька падказвалі. Але ён, мабыць, добра не пачуў і выпаліў:

— Шарэшка-пешка!

Хлопцы аж клаліся ад рогату. Цярэшка стаяў чырвоны як рак. Каб яго ўлада, ён кінуўся б на гэтых рагатуноў і сцёр бы іх на парашок. Але дысцыпліна абавязвала, і Лузанік толькі цяжка соп і шморгаў носам.

— Шарань-дуца! — атэставаў Цярэшку руды Алёша.— Дурань! — дадаў ён на звычайнай мове, відаць, баючыся, што Лузанік не зразумее.

У той дзень Цярэшка экзамена так і не здаў. Мазгі ў яго кудлатай галаве, мабыць, варочаліся, як цяжкія жорны, і Лузанік ніяк не мог дайсці сваім розумам да новай мовы.

Яша ж жыў на сёмым небе. Мова яму вельмі падабалася, і ён гаварыў цяпер толькі па-новаму. Вечарам, прыйшоўшы дамоў, Яша папрасіў:

— Шама-маца, шай-даца шачэраць-вяца.

Маці спачатку нічога не разумела. Калі ж Яша паўтарыў сваю просьбу некалькі разоў, яна ўзялася за венік. Яшу прыйшлося скарыцца і загаварыць па-звычайнаму...

Алёша штодня выдумляў нешта новае. Ён гарэў нянавісцю да белагаловага Косці і хацеў як мага лепш згуртаваць вакол сябе свае войска. Ён наладжваў манеўры, вёў сваю армію на нябачнага праціўніка ў атаку, вучыў поўзаць па-пластунску. Калі называлі прозвішча Косці, Алёша злаваўся і пагражаў. Ён, мабыць, не мог дараваць Косцю школьнай славы і п'есы.

— Калі яшчэ раз забяром у палон белагаловага,— выхваляўся Тарабан,— я пасаджу яго ў мяшок, і будзем усе разам сячы яго дубцамі. Пакуль не папросіць літасці. А тады прымушу яго з'есці цэлы пуд зямлі...

— Палонных жа не б'юць, — выказаў асцярожную думку Яша.— Ды і нашто біць Косцю, калі першамайцы здадуцца?

— Ты ў мяне замаўчы! — зароў на ўсё горла Тарабан.— Жаласлівы знайшоўся. У нас не гульня, а вайна...

Яша змоўк. Яму не падабаліся Алёшава фанабэрыстасць і жорсткасць. Але пярэчыць Алёшу, калі ён злаваўся, было нельга. Гэта магло дрэнна скончыцца для таго, хто адважваўся б выступіць супроць Тарабана.

На нейкі час Яша адарваўся ад войска. Каровы прабілі іхняй Рагулі бок, і яе не пускалі ў статак. Цэлыя два тыдні Яша ганяў Рагулю пасвіць адну. За гэты час хлопец проста знябыўся. Ён баяўся, што вайна з Першамайкай пачнецца без яго. Гэта было б самай большай карай для Яшы. Як бы ён глядзеў тады ў вочы хлопцам сваёй вуліцы! За час, праведзены ў адзіноце, Яша проста знелюбіў павольную і ціхую Рагулю. Хутчэй бы зарастаў яе бок.

Рагулю нарэшце парашылі пусціць у статак, і Яша ў той жа вечар пабег на Тарабанаў двор. Там ён супакоіўся. Сапраўдная вайна з Першамайкай яшчэ не пачыналася. Былі асобныя сутычкі, але белагаловы Косця бою не прымаў. Ён вёў нейкую хітрую палітыку.

За час Яшавай адсутнасці руды Алёша прыдумаў гімн для слабадскога войска. Хлопцы маршыравалі па вуліцы і спявалі:

Аты-баты йшлі салдаты,
Аты-баты ваяваць,
Аты-баты йшлі салдаты
Першамайку разганяць.

Песня спадабалася Яшу. Пад яе было лёгка ісці, і яна прыдавала адвагі і смеласці. Кожную раніцу Слабодка, адбіваючы крок, ішла з гэтай песняй купацца ў Цітавай копанцы. Першамайскія хлопцы не паказваліся. Усе лічылі, што яны проста баяцца сілы Слабодкі. Але хутка пайшлі трывожныя чуткі. Нехта расказаў Алёшу, што да Аркадзя Панядзелка прыходзілі пасланцы з Першамайкі, і ён аб нечым з імі дамаўляўся. Гэта была здрада. Аркадзь лічыўся цяпер камандзірам палка, у яго полк уваходзілі не толькі хлопцы з чыгункі, а і са Слабодкі, і калі б ён цяпер перайшоў на бок Першамайкі, гэта зблытала б усе планы вайны. Трэба было нешта неадкладна прыдумаць.

— Ідзі прывядзі мне Аркадзя,— загадаў Яшу руды Алёша.— Ты з ім разам вучышся, проста пазаві яго да сябе гуляць.

Яша пайшоў. Ён не любіў Аркадзя і ніколі не хадзіў да яго. Каб Яшава ўлада, ён ніколі не прыняў бы Аркадзя ў слабадское войска. Хоць яго бацька і лавіў бандытаў, але Аркадзь здраднік. Ясна, што такому давяраць нельга. І навошта яшчэ Алёша прызначыў яго камандзірам палка? Цяпер Аркадзь выдаў белагаловаму Косцю ўсе планы...

З такімі невясёлымі думкамі прыйшоў Яша на чыгуначны пасёлак, дзе жыў Аркадзь. Ён застаў яго дома, але Аркадзь нават не захацеў з Яшам размаўляць.

— Не пайду я да цябе,— сказаў ён.— Ведаю я вашы хітрыкі... Хочаце мяне да Тарабана зацягнуць.

— Дык ты ж прысягу падпісваў! — не сцярпеў Яша, адразу выдаўшы свае намеры.— Як жа цяпер?

— Пляваць я хацеў на гэтую прысягу. Косця ў сто разоў разумнейшы за вашага Тарабана. Не хачу я з вамі, і канец. І хлопцы нашы не пойдуць...

— Дык чаму ж ты адразу не ішоў да Косці?

— Куды хацеў, туды і ішоў,— адказаў Аркадзь.— А ты не сунь носа, куды не просяць...

На гэтым размова і скончылася. Сваёй задачы Яша не выканаў. Не мог жа ён сілком зацягнуць да сябе гэтага Панядзелка. Хлопец вярнуўся на Тарабанаў двор і пра ўсё расказаў Алёшу.

У той жа дзень пад павеццю тэрмінова засядаў штаб. Алёша ўпершыню разгубіўся. Ён не ведаў, што рабіць. Хлопцы крычалі, усяляк пагражалі Аркадзю, а Тарабан сядзеў і маўчаў. Ён здаваўся нейкім прыбітым, прыніжаным. Такім яго Яша не бачыў ніколі.

— Я яго злаўлю і заб'ю,—прапанаваў Цярэшка Лузанік.—Няхай ведае...

— Калі заб'еш, то ён ужо нічога не будзе ведаць,— перабіў Цярэшку Алесь Бахілка.— Яму трэба проста добра ўсыпаць. Каб не круціў хвастом. Нашым — дык нашым, а вашым — дык вашым.

— Спаймаць, зняць штаны і крапівой, крапівой,— падтрымаў Бахілку Змітрок Калашкан.— Каб ён цэлы месяц не мог сесці. І скардзіцца сорамна будзе...

Пры апошніх словах Алёша падняў галаву. Яго вочы загарэліся. Усе бачылі, што Алёша нешта зноў прыдумаў.

— Аркадзя трэба злавіць,— сказаў ён ціхім, але рашучым голасам.— Але біць яго не будзем. Раз ён знюхаўся з першамайцамі, то біццём не паможаш. Аркадзя трэба прывесці сюды. Зробім на яго засаду...

IX

Палавіна слабадскога войска вечарам пайшла ў засаду, каб узяць у палон уласнага камандзіра палка. Засаду зрабілі каля Панядзелкавай хаты. Стаіўшыся за вуглом, хлопцы чакалі. Дома Аркадзя не было, значыць, ён недзе гуляў і сваёй хаты, вядома, абмінуць не мог. Чакаць Аркадзя прыйшлося доўга.

— Са сваім Косцем мілуецца,— прашаптаў нехта.— Трэба было на поплаве ля сцежкі схавацца, тады б іх абодвух сцапалі.

— Спыніць размовы! — уладна загадаў Алёша.

Нарэшце паказаўся Аркадзь. Ён ні аб чым не здагадваўся і весела насвістваў. Аркадзь падышоў ужо да сваіх веснічак, але тут перад ім, нібы з-пад зямлі, вырасла постаць Тарабана.

— Не спяшайся,— сказаў Алёша.— Трэба пагаварыць.

Аркадзь закрычаў. Але яго адразу акружылі шчыльным кальцом, заціснулі далонню рот і павялі. Яша вёў свайго аднакласніка пад левую руку. Аркадзь калаціўся як асінавы ліст, яго рука была халодная і ліпкая.

— Пусціце,— хныкаў ён па дарозе.— Мой бацька міліцыі скажа...

Нядаўняга камандзіра палка завялі ў густы высокі дзядоўнік, што рос на слабадскім выгане. Яго ніколі не касілі, і дзядоўнік разросся, як лес. Сюды ніколі ніхто не заглядваў.

— Скідай штаны! — загадаў Аркадзю руды Алёша. Панядзелка пачало трэсці як у ліхаманцы. Хлопцы памаглі Аркадзю спусціць штаны.

— Не біце мяне,— прасіўся ён — Я вам усё раскажу.

І Панядзелак расказаў. Ён выклаў усё як на далоні. Белагаловы Косця, аказваецца, пачаў да яго пад'язджаць з першых дзён канікулаў. Аркадзь спачатку не згаджаўся. Яму падабалася быць камандзірам палка ў арміі Слабадской вуліцы. Але Косця паабяцаў навучыць Аркадзя рабіць планёры. Ён нават зычыў даць адзін гатовы планёр хлопцам з чыгункі. Акрамя гэтага, на Першамайцы майструюць самакаты. На гэтых самакатах можна ездзіць без нічыёй дапамогі. Трэба толькі вадзіць уперад-назад за рычаг, як на дрызіне, і самакат рухаецца. Слабадскія ж хлопцы не ўмеюць рабіць ні планёраў, ні самакатаў. Яны толькі ваююць...

— Я адбяру ўсе іхнія самакаты і планёры!—не вытрымаў Алёша.— Летась жа мы гулялі іхнім валейбольным мячом. Дадзім ім добра, дык усё наша будзе. Прыцягнуць самі як міленькія.

Аркадзь, захліпаючыся, расказваў, дзе схаваны два першамайскія самакаты. На іх ездзяць па чарзе ўсе хлопцы, а вечарам іх ставяць у гараж. Гараж знаходзіцца за агародамі, у бярэзніку. Яго ноччу ніхто не ахоўвае.

— Можна цяпер пайсці і забраць іх,— захліпаўся Панядзелак.— Я туды дарогу добра ведаю.

— Я не злодзей! — адрэзаў Алёша.— Красці я не пайду. Разаб'ю Першамайку, і гэты Косця прывалачэ мне ўсё ў зубах...

Цяпер Аркадзь пачаў расказваць пра самае галоўнае. Ён стаяў без штаноў у калючым дзядоўніку, і на яго смешна было глядзець. Добра яшчэ, што ўжо зусім сцямнела і Аркадзю не прыходзілася хаваць сваіх вачэй.

Заўтра Аркадзь Панядзелак са сваімі хлопцамі збіраўся перайсці да першамайцаў. З белагаловым Косцем яны дамовіліся, што ўжо раніцай будуць купацца ў Цітавай копанцы. Яны разлічвалі, што без станцыйных хлопцаў Слабодка нападаць не адважыцца...

Панядзелак выдаў яшчэ адзін сакрэт Першамайкі. Там, аказваецца, цяпер камуна. У першамайскіх хлопцаў усё агульнае. У іх ёсць магазін, сталовая і майстэрня. Каб атрымаць што-небудзь са сталовай ці з магазіна, трэба папрацаваць у майстэрні. Ёсць і агарод — адна градка гуркоў і адна памідораў.

Аркадзь расказваў далей зусім дзіўнае і незразумелае. Белагаловы Косця прымае ў сваю камуну не толькі хлопцаў, а і дзяўчат. Дзяўчаты, праўда, прымаюцца не ўсе, а толькі тыя, якія ўмеюць гуляць у «ялавога» і «кругавога».

Навіны былі вельмі цікавыя. Яша слухаў Панядзелка раскрыўшы рот. Ніякая разведка не магла дазнацца столькі, колькі расказаў Аркадзь. Можа, толькі ён брэша? Яша ніяк не мог уцяміць, як гэта ў першамайцаў усё агульнае? Алёша летась, як адабралі валейбольны мяч у першамайцаў, таксама казаў, што ён будзе агульны. А сам што хацеў, тое з ім і рабіў. І калі Яша прапанаваў зрабіць для мяча адну патайную хованку, каб адтуль яго маглі браць усе, Алёша нават збіў яго. Ён хацеў распараджацца мячом толькі адзін. Яша не верыў, што белагаловы Косця катаецца на самакатах нароўні з усімі, што яму таксама трэба працаваць у майстэрні, каб што-небудзь атрымаць з магазіна. Аркадзь Панядзелак, мабыць, проста хлусіць. Не можа ўсё быць агульным. Ёсць у Яшы ножык-складанчык. Дык хіба ён яго каму аддасць? Нізавошта. Гэты ножык Яша сам знайшоў, калі хадзілі з бацькам драць лазу, і ён належыць аднаму яму.

Аркадзь Панядзелак між тым расказаў усё, што ведаў пра Першамайку, і чакаў, што будзе з ім далей. Ён стаяў і калаціўся. Усе маўчалі.

— Дык на чым жа баку ты цяпер будзеш? — жорстка спытаў Алёша.

— Ні на чым,— усхліпнуў Аркадзь.— Даю чэснае слова, што не перайду да Косці.

Алёша зарагатаў. Ён паднёс кулак да самага носа Аркадзя.

— А гэта бачыў! — сказаў ён.— Са мной звязаўся, то цяпер не адвяжашся. Ты заўтра пойдзеш да копанкі і скажаш гэтаму Косцю, што назусім перайшоў да яго. Але як толькі я пачну наступленне, перабяжыш да мяне. Зразумеў?

Аркадзь маўчаў. Ён не ведаў, што гаварыць. Яму не хацелася падводзіць Косцю, і ён баяўся рудога Алёшы.

— А калі Косця дазнаецца пра ўсё? — нясмела перапытаў ён.

— Не скажаш, дык і не дазнаецца. І сваіх хлопцаў папярэдзь. Калі хто застанецца ў першамайцаў, то шкуру здзяру — няхай зарубяць сабе на носе. Заўтра я гэтага Косцю распатлашу ў пух і прах...— Алёша пераможна зірнуў на хлопцаў.

Аркадзь стаяў, апусціўшы галаву. Выбіраць яму не прыходзілася. Ён, мабыць, праклінаў тую хвіліну, калі даў згоду ўступіць у слабадское войска і звязаўся з рудым Алёшам.

— Добра,— нарэшце згадзіўся Аркадзь.— Я зраблю, як ты гаварыў. Аддавайце мне штаны.

Алёша зноў зарагатаў. Ён, напэўна, прыдумаў нешта вясёлае, бо ледзь не качаўся па зямлі ад смеху.

— Я табе не веру,— сказаў Алёша.— Таму штаны аддам заўтра, як разаб'ю Косцю. Пачакаеш да заўтра...

Аркадзь зарумзаў. Ён плакаў, нікога не саромячыся, як дзяўчына.

— Калашкан,— падазваў Алёша камандзіра першага палка.— Знімі свае штаны і аддай гэтаму ваяку. А заўтра, як разаб'ём Першамайку, зноў пераменіцеся. У тваіх штанах ён да Косці не перабяжыць.

Калашканавы штаны былі дзірка на дзірцы, але выбіраць не прыходзілася, і Аркадзь надзеў іх...

Назаўтра грымнуў бой. Усё адбылося амаль так, як намеціў Алёша. Першамайцы, якія ні аб чым не здагадваліся, плёскаліся ў Цітавай копанцы. Аркадзь у падраных Калашканавых штанах сядзеў на беразе. Станцыйныя хлопцы не купаліся.

— Шаляй-страца! — яшчэ на поплаве перад копанкай

мароў Цярэшка Лузанік. Яша разам з другім старшым бамбардзірам бухнулі са сваіх гармат.

— У шатаку-аца! — аддаў агульны загад руды Алёша.

Слабодка кінулася ў наступленне. Як толькі пачаўся бой, станцыйныя хлопцы на чале з Аркадзем перабеглі на бок Слабодкі і пачалі біць з рагатак па копанцы. Гэта адразу дало колькасную перавагу рудому Алёшу.

— Шавайцеся-здаца! Шавайцеся-здаца! — крычала усё слабодскае войска.

Але першамайцы замацаваліся на другім беразе і паспрабавалі адбівацца. Боепрыпасы ім падносілі дзяўчаты. Доўга ўтрымацца яны ўсё ж не змаглі. Руды Алёша паслаў частку сваіх сіл для абходу копанкі ў тылу. Яша папоўз на жываце да кусцікаў, адкуль лёгка было ўдарыць першамайцам у спіну. Ён падкраўся да іх і падняўся на ўвесь рост. Раптам нехта стукнуў яму па назе. Хлопец азірнуўся і ўбачыў Лізу. У прыполе яна трымала грудкі гліны. Ліза, значыць, таксама ваявала.

— Стой! Ні з месца! — закрычаў Яша.— Ты палонная!

Ліза зусім разгубілася. Яна глядзела на Яшу спалоханымі вачамі і не ведала, што сказаць. Дзяўчынка хацела ўцякаць, але Яша схапіў яе за руку.

— Пусці мяне, Яша,— Ліза раптам заплакала.— Я не хачу ў палон.

Але Яша яе не слухаў. Ён моцна трымаў сваю палонную за руку. У гэты час ён зусім забываўся на тое, што вучыцца з Лізай у адным класе, што яна дае яму кніжкі, сябруе з ім, што яна, калі была на Новы год Дзедам Марозам, дала яму цукерак больш, чым каму. Яша не помніў у гэтыя хвіліны баявога ўзрушэння нічога таго добрага, што зрабіла для яго Ліза.

Становішча першамайцаў было між тым нявыкрутным. На іх насядалі з двух бакоў. Войска белагаловага Косці кінулася наўцёкі. Наўздагон яму прыпусціла слабадская лёгкая кавалерыя. Але нікога дагнаць не ўдалося. Палоннай была адна толькі Ліза.

На Лізу спачатку ніхто не глядзеў. Усе хваляваліся, расказвалі адзін аднаму пра свае подзвігі. Аркадзь Панядзелак адразу ж аддаў дзіравыя штаны Калашкану і надзеў свае. Калі бой скончыўся, Яша адпусціў Лізіну руку. Ён стаяў побач і маўчаў. Яму было няёмка.

Нарэшце да Лізы падышоў Алёша.

— Палонная? — запытаў ён.— Вось зараз мы табе ўсыплем. Будзеш ведаць, як лезці да нас...

Лізу акружылі і разглядалі, як нейкага звярка. Яшу стала крыўдна.

— Палонных не б'юць,— сказаў ён цвёрда.— Яе трэба адпусціць. Бой ужо скончыўся.

— Гэта ж яго нявеста. Гы-гы-гы,— заржаў Аркадзь Панядзелак.— Яны яшчэ з першага класа шэпчуцца.

Кроў ударыла Яшу ў твар, і ён ужо не памятаў сябе. Ён схапіў Аркадзя за грудзі, і яны абодва пакаціліся па зямлі. Яша без літасці дубасіў Аркадзя па чым папала. Хлопцы кінуліся іх разбараняць. Ліза стаяла з белым як палатно тварам.

— А ты бяжы адсюль! — закрычаў на Лізу Алёша.— Чаго вылупілася?!

Ліза пабегла. Яна не паспела адбегчы і дзесяці крокаў, як Алёша загадаў Калашкану:

— Смальні па ёй з рагаткі. Будзе ведаць, як бегаць з хлопцамі.

— З дзяўчатамі я не ваюю,— Калашкан пры ўсіх схаваў сваю рагатку ў кішэню.

Ліза, адбегшы, нешта крычала і пагражала. Але яе слоў нельга было разабраць.

Яшчэ ніколі так не здаралася, каб Калашкан не выканаў Алёшавага загаду. Усе прымоўклі і чакалі, што будзе рабіць Тарабан. Але ён маўчаў. Ён, напэўна, сам адчуваў, што паводзіць сябе не так, як трэба.

Перамога была невясёлая. Не паспелі разбіць першамайцаў, як самі перасварыліся. Панядзелак румзаў і пагражаў Яшу. Калашкан стаяў надзьмуты. Ніякіх трафеяў, якімі б можна было ганарыцца, Слабодка не ўзяла.

— Будзем купацца,— сказаў Алёша.— Цяпер яны сюды і носа не пакажуць.

Але купанне не развесяліла. Хлопцы боўталіся ў вадзе як нежывыя. Ніхто не хацеў ныраць, не пырскаўся і не пішчаў. Ніколі, мабыць, у час купання не было на Цітавай копанцы так ціха. Руды Алёша бачыў, што трэба нешта зрабіць, каб войска павесялела. Але што зрабіць, ён не ведаў...

У гэты час Змітрок Калашкан, які першы палез на бераг, незнарок скінуў у ваду Алёшава адзенне. Тарабанавы штаны адразу патанулі, бо ў іх у кішэнях было поўна розных жалязяк, а шапка без казырка паплыла па хвалях. Голы Тарабан кінуўся на Змітрака. У гэты час ён, пэўна, зусім забыў пра тое, што Калашкан — камандзір палка. Ён лупцаваў яго без літасці. Усю сваю злосць Алёша спагнаў

на Калашкане. Змітрок не плакаў. Ён моўчкі выцер з разбітага носа кроў і надзеў свае дзіравыя штаны.

— Ты яшчэ папомніш мяне, Тарабан,— сказаў ён.— Ваюй цяпер адзін. Цалуйся са сваім Панядзелкам.

Калашкан пайшоў. Хлопцам было няёмка. Яны бачылі, што Алёша пакрыўдзіў Змітрака дарэмна. Але ніхто за яго не заступіўся. Усе маўчалі, таму што баяліся рудога Алёшы.

— Вельмі ганарлівы стаў,— сказаў Тарабан пра Змітрака.— Не слухае. Не трэба мне такія.

Алёшу падтакнуў толькі Аркадзь Панядзелак. Хлопцы моўчкі папляліся дадому. Першамайку разбілі, але ніякай радасці не было. Яша ішоў ад копанкі сумны і змрочны. Яго душа працівілася парадку, які ўстанавіў у сваім войску руды Алёша. Ён рабіў што хацеў і ніколі ні з кім не лічыўся. Ён зневажаў усіх, хто сам ішоў за ім. Летась гэтак жа ён збіў і Яшу, і ніхто яго тады не абараніў. Перад вачамі Яшы паўставаў разгублены твар Лізы. «Можа, і сапраўды яе трэба было пусціць,— думаў ён.— Яна ж так прасілася. Гэты дурны Тарабан яшчэ хацеў яе набіць. А Змітрок малайчына, ён не паслухаў Тарабана...»

Назаўтра ў Цітавай копанцы плавала дохлая кошка. Яша адразу здагадаўся, хто яе туды ўкінуў, і яму стала лягчэй на сэрцы. Гэта зрабіла, вядома, Ліза. Яна па-свойму адпомсціла і Яшу, і рудому Алёшу за сваю ўчарашнюю ганьбу. Але Яша не крыўдаваў на Лізу. Яна ўсё-такі здорава прыдумала. Няхай цяпер Тарабан кусае сябе за локці. Цэлы месяц рыхталіся да бою, разбілі Першамайку, а ў копанцы ўсё роўна купацца нельга. Ніхто ж не палезе ў ваду, дзе плавае гэтая смярдзючая кошка.

Тарабан пагражаў Першамайцы, белагаловаму Косцю, абяцаў сцерці яго ў парашок, а Яша толькі ўсміхаўся. Ён ведаў, што Косця тут ні пры чым. Калашкан да копанкі зусім не прыйшоў, і Алёша прызначыў новым камандзірам палка Цярэшку Лузаніка.

X

Статак, у якім каровы прабілі Рагулі бок, ганяў на пашу глухі Пепа. Яму трэба было крычаць у самае вуха, каб ён што-небудзь пачуў. Можа, і Рагуля пацярпела таму, што Пепа не чуў, як яе пароли другія каровы. Пепу лічылі блазнам. Адны гаварылі, што ён стаў прыдуркаватым ад вялікай навукі, другія расказвалі, што яшчэ ў грамадзян-

скую вайну яму разбілі галаву белапалякі. З таго часу ён і стаў слабы на розум. Але пэўна пра гэта ніхто з хлопцаў не ведаў.

Пепа быў высокі, худы, і вопратка на ім вісела як на калку. Ён заўсёды вінавата ўсміхаўся і нешта гаварыў сам сабе. Руды Алёша ніколі не прамінаў выпадку пасмяяцца з Пепы. Як толькі на вуліцы паказвалася доўгая, згорбленая постаць пастуха, Тарабан камандаваў:

— Пепа, паскачы!

І Пепа, няўклюдна выкідваючы ногі, скакаў. Ён выконваў любое жаданне Алёшы, калі толькі мог яго выканаць. Пепа мог есці зямлю, мог легчы тварам у гразь, мог вось гэтак нязграбна скакаць. У Яшы заўжды падступаў да горла нейкі салёны камяк, калі ён бачыў, як здзекуецца Тарабан з гэтага немаладога чалавека. Рудому Алёшу, відаць, прыносіла вялікае задавальненне тое, што дарослы Пепа ва ўсім яго слухае.

У Рагулі зноў вываліла бок, і Яша пагнаў яе на пашу. Толькі ён ганяў цяпер карову разам з Пепам. Яму трэба было наглядаць, каб Рагулю не зачапіла якая-небудзь бадлівая карова. Цяпер Яша быў рады, што адвязаўся ад Тарабана. У апошнія дні ён ужо радзей заглядваў на Тарабанаў двор і не вельмі радаваўся, калі Алёша яго за штонебудзь хваліў. Цяпер жа была добрая прычына зусім не хадзіць да рудога Алёшы.

Паводзіны Пепы з першага дня ўразілі Яшу. Ён не ляжаў цэлы дзень, як другія пастухі, падклаўшы світку пад бок, а ўвесь час, сагнуўшыся, нечага шукаў. Яша ўбачыў, што Пепа раз-пораз ірве і хавае ў кайстру нейкую траву. Потым ён звязвае гэтую траву ў пучкі.

— Навошта табе трава? — закрычаў у самае вуха пастуха Яша.

— Лекі,— усміхаючыся, адказаў Пепа.— Лекі...

Яшчэ праз колькі дзён Яша выявіў, што Пепа зусім не дурны. Хлопец проста дзеля цікавасці спытаў у яго, колькі будзе сто на сто.

— Дзесяць тысяч,— спакойна адказаў пастух.

Тады Яша папрасіў памножыць трыста дваццаць чатыры на семдзесят тры. Пепа памножыў імгненна. Ён не карыстаўся ніякім алоўкам і паперай. Ён мог складаць, аднімаць, множыць і дзяліць у памяці любыя лічбы. Яша аж спалохаўся. Здавалася, што ў Пепавай памяці загадзя былі запісаны адказы на ўсе яго пытанні.

З гэтага дня Яша пачаў глядзець на пастуха новымі

вачамі. Ён толькі не разумеў, чаму Пепа так лёгка дазваляе Тарабану здзекавацца з сябе.

— Хочаш, я пакажу табе вужаку,— усміхаючыся, прапанаваў аднойчы Пепа.

— Навошта тая вужака? — Яша аж здрыгануўся.

— Не бойся, яна не ўкусіць...

Пепа прысеў пад вываратнем і выцягнуў адтуль тоўстую, як конскае пута, вужаку. Яна звівалася ў яго руках, але не кусала. Пепа рабіў з вужакай што хацеў: звязваў яе ў вузел, а яна толькі паціху сіпела. Яша не ведаў, што думаць пра Пепу. Дома ён расказаў усё маці.

— Ён чараўнік, сынок, вядзьмар,— сказала маці.— Не звязвайся з ім.

Але Яша не верыў, што Пепа вядзьмар. У школе гаварылі, што ніякай нячыстай сілы на свеце няма. Няма ні Бога, ні чорта, ёсць адна толькі прырода. Пепа ж наогул не быў падобны да ведзьмара. Ён быў ціхі, спакойны і нікому не рабіў ніякай крыўды.

Яша заўважыў, што пастуха любіць усё жывое. Ад яго не ўцякала ні адна карова, на яго не брахаў самы злосны сабака. Яны быццам адчувалі, што да іх падыходзіць чалавек з чыстай і адкрытай душой.

Пасучы разам з Пепам Рагулю, Яша рэдка ўспамінаў Тарабана. Што ўмеў Тарабан? Толькі крычаць на ўсіх і біцца. Пепа ж адкрыў для Яшы новы і цікавы свет.

Кожны дзень пастух паказваў хлопцу новыя птушыныя гнёзды. Ён умеў іх адшукваць па нейкіх нябачных, няўлоўных прыкметах.

— Жаўрук тут жыве,— сказаў Пепа, калі яны гналі статак цераз узаранае на папар поле.

Яша цэлую гадзіну кружыўся па загоне, абмацаў, здаецца, кожны каменьчык і нічога не знайшоў. Пепа ж усяго два разы пратупаў краем гоняў і паказаў Яшу намошчанае ў самай раллі гняздзечка, у якім ляжала пяць шэранькіх, пад колер зямлі, яек.

Другі раз Пепа паказаў Яшу гняздо голуба-туркаліка. Шызы голуб выводзіўся ў дупле, дзе-небудзь на высокім дубе, на які было нялёгка ўзлезці. А туркалік нават не масціў сабе добрага гнязда. Два белыя туркалікавыя яйкі былі добра відаць з зямлі, знізу.

Аднойчы Яша знайшоў гняздо сам. Ён здзівіўся: сярод невялікіх пяці шэранькіх яек ляжала адно сіняватае ў крапінку. Яно было большае за астатнія яйкі. Хлопец доўга

ламаў галаву над гэтай праявай і ні да чаго не мог дадумацца. Прыйшлося паклікаць Пепу.

— Гняздо івалгі,— сказаў пастух.— А большае яйка падклала зязюля. Яна лянуецца карміць сваіх дзяцей сама...

Яшу стала крыўдна за зязюлю. Ён лічыў яе такой добрай і разумнай птушкай. Яна ўмела адгадваць, колькі хто пражывае на свеце гадоў, і вось на табе — не хоча карміць сваіх уласных дзяцей. Мабыць, і адгадвала зязюля таксама няправільна, раз яна несумленная птушка.

Пасвіць разам з Пепам было цікава. Ён многа ведаў, але амаль заўсёды маўчаў і толькі бездапаможна, па-дзіцячаму ўсміхаўся. Яша адчуваў сябе дужэйшым за Пепу, і ад гэтага было крыўдна. Такі ён вялікі, разумны, гэты Пепа, а яго ўсе лічаць дурным, насміхаюцца з яго. Чаму ён не пакажа людзям сваю сілу і розум? Яша некалькі разоў прыставаў да пастуха з гэтым пытаннем, але Пепа толькі ўсміхаўся.

— Мне так добра,— гаварыў ён натужным, ціхім голасам.— Я нікога не чапаю, і мяне ніхто не чапае.

Пепа клаўся на спіну і цэлую гадзіну глядзеў у неба, думаючы аб нечым сваім, незразумелым для Яшы.

XI

Вуліца Першамайка нават сваім знешнім выглядам адрознівалася ад Слабодкі. Хаты былі тут пераважна новыя і не ляпіліся так густа, як у старой частцы сяла — Слабодцы. Амаль у кожным двары быў сад, а там, дзе яго не было, расло хоць некалькі дрэў. Вясной і летам вуліца нагадвала доўгі зялёны калідор.

У двары Косці Кветкі, дзе збіраліся першамайцы і дзе знаходзіўся галоўны штаб камуны, усе гэтыя дні панаваў змрочны і панылы настрой. Першамайскія хлопцы павесілі насы. Ніякай радасці не было. І летась паражэнне, і сёлета. Дзесяць разоў разбіралі прычыну вайсковай няўдачы і сыходзіліся на адным: ва ўсім вінаваты Аркадзь Панядзелак. Каб не гэтыя восем перабежчыкаў на чале з Аркадзем, Слабодка нізавошта не адолела б Першамайку. Хіба мала першамайцы загартоўвалі сябе, рыхтуючыся да рашаючай бойкі? Кожны дзень займаліся на турніку, вучыліся поўзаць па-пластунску і біць з рагатак без промаху. Аркадзя з хлопцамі Першамайка да сябе не запрашала, ён набіўся сам. Даваў абяцанні, прысягаў, што болей ніколі не пя-

ройдзе на бок Тарабана. Сам жа лаяў і высмейваў рудога Алёшу, і зноў пабег да яго падлізвацца. Гэтага нельга было зразумець...

Белагаловы Косця пакутаваў болей за ўсіх. Ён ніколі не думаў, што ім прыйдзецца гэтак цяжка. Калі ён арганізоўваў камуну, усё здавалася лёгкім і простым. Хіба ўдалося б ім, каб яны не дружылі, змайстраваць гэтыя самакаты або хоць адзін планёр? Вядома, не ўдалося б...

А гэтая вайна за копанку?! Яны ж толькі хацелі даказаць, што праўда на іхнім баку.

Першамайка ж зусім не збіралася, выйграўшы бітву, карыстацца Цітавай копанкай адна. Косця хацеў толькі роўнага права для сябе і сваёй вуліцы, каб купацца калі захочацца. Той самы Ціт, які даўно памёр і які некалі выкапаў гэтую копанку, ён жа не жыў у Слабодцы. Не жыў ён, праўда, і на Першамайскай вуліцы, якой наогул у той час не было. Хутар старога Ціта стаяў наводшыбе ад сяла. Ад усёй сялібы засталіся толькі дзве грушы-дзічкі, некалькі спарахнелых пнёў ды зацягнутая зялёнай краскай, зарослая па берагах вербалозам копанка.

Таму былі ўсе падставы лічыць, што Цітава копанка з'яўляецца нічыёй і ніхто не мае на яе ніякага асаблівага права. Дык чаму ж тады дурны Тарабан ваюе за копанку, чаму ён хоча, каб у ёй купаліся толькі адны слабадскія хлопцы?..

Адчуванне несправядлівасці перапаўняла сэрца белагаловага Косці. Летась Тарабан забраў валейбольны мяч і сетку. Тады ледзь не разышліся ўсе хто куды. Добра, што ён, Косця, прыдумаў рабіць самакаты і планёры і ўгаварыў на гэта хлопцаў. А цяпер вось зноў няўдача...

Косця сядзеў на дубовым бервяне ў сваім двары хмуры і злосны. З раніцы ў штаб камуны не прыйшло і палавіны хлопцаў. Косця ведаў, што гэта азначае. Яму болей не вераць як камандзіру, не вераць, што Першамайка калі-небудзь даб'ецца перамогі над Тарабанам. Ад гэтага хацелася плакаць...

Хутка разышліся і тыя, што з'явіліся з раніцы на двор Косці. Косця застаўся адзін. Ён схадзіў у бярэзнік, за свой агарод, дзе былі зроблены сховішчы для самакатаў. Ніхто з хлопцаў не паказаў сюды і носа. Ва ўсіх знайшліся нейкія неадкладныя справы, і ўсе пазбягалі свайго камандзіра. Косця вярнуўся ў свой двор, узяў кнігу і паспрабаваў чытаць «Палескіх рабінзонаў». Але чытанне не ішло ў галаву. Упершыню за свае дванаццаць гадоў Косця адчуў, што ён

у бязвыхадным становішчы. Ён зайшоў у нейкі недарэчны тупік і не ведаў, як з яго выбрацца. Ён не бачыў за сабой ніякай віны, але ад гэтага боль не змяншаўся. Хлопцы яго пакінулі, можа, нават смяюцца з яго цяпер. Камандзір без арміі... А хіба ж ён напрошваецца ў камандзіры? Выбіралі самі, а цяпер самі адвярнуліся. Косцю было так цяжка, што проста не хацелася жыць...

Так мінуў дзень, і другі, і трэці...

На чацвёрты дзень прыехаў дзядзька Пятро з горада. Ён прыязджаў кожнае лета і жыў у Косцевай хаце. Бацькі свайго Косця не памятаў: ён служыў недзе аж у Туркестане на граніцы, і яго забілі там басмачы.

— Чаго раскіс, герой? — спытаў дзядзька.— Застаўся ў другагодніках?

— Не, проста так,— Косцю не хацелася глядзець дзядзьку ў вочы.

— А ты падрос за год. Такі стаў хлопец. На турніку займаешся? А як ваша камуна?

Косця маўчаў. Яму было сорамна перад дзядзькам.

Дзядзька Пятро быў вялікі, дужы, разумны і не прыставаў з роспытамі. Ён пагаліўся, потым, можа, цэлую гадзіну мыўся каля студні, пырскаючы вадой на дзесяць метраў вакол сябе.

Паабедаўшы, дзядзька расчыніў чамадан, выняў адтуль новенькую валейбольную камеру і падаў Косцю.

— Тую, што прывёз летась, разбілі, мабыць,— сказаў ён, смеючыся.— Разбілі ж, праўда?

Косця заплакаў. Ён стрымліваў сябе як мог, але слёзы ліліся самі. Яны сыпаліся як боб на босыя Косцевы ногі, і не было ім упынку. Дзядзька моўчкі сеў побач з пляменнікам на ўслон і абняў яго за плечы. І тады Косця ўсё яму расказаў, не ўтаіўшы ніводнай драбніцы.

— Ну, а цяпер скажы, чаму ты плакаў? — спытаўся дзядзька Пятро.

— Таму, што я не вінаваты, а ўсе мяне не любяць. Што я зрабіў гэтаму Тарабану? Я яго ніколі першы не зачапіў, заўсёды ён нападае. І нашы хлопцы таксама добрыя. Лічаць, што адзін я вінаваты...

— Ты плакаў не таму, Косця,— мякка сказаў дзядзька Пятро.— Вашым жа хлопцам таксама крыўдна, што іх разбілі, але яны не плачуць. Яны проста пакінулі цябе, і ўсё. Ты ім болей не патрэбен. Слухай цяпер, што я табе скажу. Ты хацеў стаць героем, а з гэтага нічога не выйшла. Вось таму ты і плачаш, і злуешся.

Дзядзька гаварыў спагадліва, хораша, словы яго не крыўдзілі Косцю, але ён іх не разумеў. Навошта дзядзька памінае гэтае геройства? Хіба ён, Косця, патрабаваў сабе большага, чым іншыя хлопцы? Ён проста стаяў за сваю вуліцу.

— Я быў роўны з усімі,— прамовіў Косця.— Пры чым тут нейкі герой?

— Тады скажы, чаму ты стаў камандзірам? — спытаў дзядзька Пятро.— Чаму ў тваім двары штаб камуны?

— Выбралі мяне, і ўсё.

— Дык чаму ж ты крыўдзішся, калі цябе болей не хочуць слухаць? Тады выбралі, а цяпер не выбралі.

Косця нічога не адказаў. Ён не ведаў, што гаварыць. Хлопец адчуваў толькі, што дзядзька хоча яго суцешыць. Але боль і крыўда на хлопцаў, якія не хочуць яго разумець, ад гэтага не праходзілі.

— Жыве, брат, у нашых душах нейкая нязведаная прага да гераічнага,— гаварыў дзядзька Пятро.— Ты зялёны яшчэ і гэтага не разумееш. Я і сам ваяваў, калі мне было столькі, як табе. Японскага мікаду ў «палон» браў, а ноччу на могілкі хадзіў. Страшна было, але ішоў, бо даў чэснае слова, што нічога не баюся. Толькі ў той час у нас камуны не было. Проста выхваляліся сваёй смеласцю адзін перад адным.

Дзядзька аб нечым задумаўся.

Першамайка ведала, што да белагаловага Косці прыехаў дзядзька з горада. Але ў штаб ніхто з хлопцаў усё адно не прыйшоў. Сёй-той пракрочыў па вуліцы міма Косцевай хаты, коса пазіраючы ў бок двара. Можа, хлопцы спадзяваліся, што на гэтым двары зноў вісіць валейбольная сетка і Косця з дзядзькам, як і летась, гуляюць у мяч. Але не было ні мяча, ні сеткі. Дзядзька хадзіў з крывым садоўніцкім нажом па садзе, абразаючы сухое галлё. Косця з панурым выглядам сядзеў на прызбе. Хлопцы адварочваліся і ішлі сваёй дарогай.

Назаўтра дзядзька зноў завёў размову пра геройства. Ён быў вясёлы, смяяўся, і яму, здаецца, не было ніякай справы да Косцевых пакут.

— Не ідуць да цябе твае хлопцы, атаман,— падкалоў ён Косцю.— Чаму б гэта?

— Не ідуць і не трэба. Абыдуся і без іх...

— Не трэба, не трэба... А сам надзьмуўся як мыш на крупы. Скажы лепш, ты ведаеш, чаго хочуць твае хлопцы?

— Нічога яны не хочуць,— Косця адказаў са злосцю

ў голасе.— Як было ўсё добра, дык і яны былі добрыя. А як дрэнна...

— Эге, браце-атамане, так гаварыць нельга. Можаш колькі хочаш сабе злавацца, але справе гэтым не паможаш. Валейбол у вас летась адабралі?

— Адабралі,— Косця здзіўлена паглядзеў на дзядзьку.

— Дык чаму ж ваша камуна тады не распалася?

— Я прыдумаў рабіць самакаты, потым мы ў школе п'есу ставілі. Ну і думалі, што пераможам Тарабана...

— А сёлета, значыць, і самакаты не памагаюць,— усміхнуўся дзядзька.— Дрэнь твае справы, Косця...

Днём дзядзька хадзіў на сяло і на станцыю, а пад вечар вярнуўся надзвычай вясёлы.

— Ведаеш што, Косця,— сказаў ён.— На якое ліха здалася табе гэтая Цітава копанка? Бачыў я яе. Гэта ж нейкая брудная лужына, а не копанка. Смурод там стаіць такі! Давай выкапаем новую.

— Удвух? — здзівіўся Косця.

— Паспрабуем удвух, а там відаць будзе...

Вечарам, узброіўшыся рыдлёўкамі, белагаловы Косця разам з дзядзькам Пятром пашыбавалі на першамайскі выган. Яны ішлі і не бачылі, што за імі праз шчыліны парканаў сочаць дапытлівыя вочы першамайскіх хлопцаў. І калі дзядзька, скінуўшы верхнюю кашулю, узяўся за рыдлёўку і пачаў сячы ёю дзёран, падышло трое цікаўных. Яны былі яшчэ без рыдлёвак.

— Хто не капае, купацца не пусцім,— сказаў дзядзька і папляваў на рукі.— Эх і копанка будзе!..

У той вечар прыйшлі з рыдлёўкамі шэсць хлопцаў.

Дзядзька Пятро паехаў назад у свой горад праз тры дні. Тады яшчэ не было выкапана нават палавіны копанкі.

XII

На Тарабанавых зборах Яша цяпер не з'яўляўся. Ён быў заняты. Рагуля ўсё яшчэ не магла хадзіць у чарадзе, за ёю быў патрэбны асобны нагляд. Хлопец пакутаваў ад адзіноты. Пепа блукаў паміж пнёў, ірвучы нейкія зёлкі. Ён мог прахадзіць так цэлы дзень, не прамовіўшы ні слова. Яго, здаецца, нішто не цікавіла на гэтым свеце, апрача свайго ўласнага роздуму і пошукаў лекавых траў.

Аднойчы Яша спаткаўся са Змітраком Калашканам. Змітрок вылез з альхоўніку, перад якім пасвілася Рагуля. Ён цягнуў на спіне вялікую вязку сакавітага бабоўніку.

— Я цяпер да Тарабана не хаджу,— адразу прызнаўся нядаўні камандзір палка.— Ён здурнеў зусім. Няхай са сваім Панядзелкам мілуецца. Задавака...

Зміτрок лаяў рудога Алёшу апошнімі словамі. Ён, відаць, не мог дараваць яму сваёй ганьбы ля Цітавай копанкі. Алёша тады збіў яго проста за нішто.

— Ён яшчэ мяне папросіць, каб прыйшоў,— гарачыўся Змітрок.— Але дудкі, не на таго натрапіў. Можаш перадаць яму.

— Я не пайду да Тарабана,— сказаў Яша.— І не буду яму нічога перадаваць. Не хачу я болей з ім...

Змітрок прасвятлеў. Ён сядзеў на вязцы бабоўніку і ўсміхаўся.

— Я так і ведаў. Цябе ж Алёша таксама біў, дык навошта за ім бегаць. Думаеш, я па гэты бабоўнік сюды прыйшоў? На чорта ён мне. Занясу бабцы, няхай не крычыць, што гуляю. Я хацеў цябе пабачыць...

Калашкан прабыў з Яшам да самага вечара. Яны разам гналі Рагулю дадому.

— А табе не страшна з гэтым дурным Пепам? — спытаў па дарозе Змітрок.

— Ён разумны,— бараніў Пепу Яша.— Ён, каб захацеў, мог бы настаўнікам стаць.

— Настаўнікам? — здзівіўся Калашкан.— Тарабан жа загадае яму, дык ён скача на вуліцы. Які ж з яго настаўнік, калі ў яго клёпкі не хапае?

— А хіба дурны можа рашыць задачу? А Пепа якую хочаш рэшыць у галаве, без ніякай паперы. Ён толькі не хоча нічога. Хто яму што скажа, ён тое і робіць. Можа, ён хворы трохі. А так ён разумны...

— Дык чаму ж ён усіх слухае?

— Не ведаю, я ж кажу, можа, хворы...

Змітрака ўразіла, што пастух не баіцца гадзюк і злосных сабак. Яны ўсю дарогу размаўлялі пра Пепу і не прыйшлі ні да якой пэўнай думкі.

— У яго, мабыць, адна палавіна галавы разумная, а другая не,— выказаў здагадку Змітрок.— Але чаму ж яго не кусаюць гадзюкі?

Гэтага Яша не ведаў.

Цяпер Калашкан прыходзіў да Яшы штодня. Яны разам выганялі Рагулю і да вечара бадзяліся па лесе. Змітрок быў добры хлопец. Ён не крыўдаваў, калі што не так, і не любіў біцца. Калашкан мог не есці цэлы дзень і ніколі не ўспамінаў пра яду. Яша проста дзівіўся.

— Я прывычны,— адказаў Змітрок.— Бабулі самой мала, а я магу наесціся зайцавай цыбулі. Я яе колькі хочаш ведаю...

Хлопцы дзялілі Яшаў абед папалам і шукалі зайцавай цыбулі. Яна расла на пясчаных узгорках па сасонніку, была вельмі смачная, і Яша не мог зразумець, чаму дарослыя не любяць зайцавай цыбулі. Калі нарваць яе цэлы жмут ды яшчэ назбіраць прыгаршчы суніц, то не трэба ніякі абед.

Калашкан не быў балбатлівы, і Яша паказаў яму ўсе гнёзды, якія ведаў.

— Як птушкі падрастуць, я забяру іх дадому,— пахваліўся ён.— Будуць у мяне жыць, спяваць. А яды ім хіба многа трэба? Мух і чарвякоў колькі хочаш...

Змітрок ухваліў гэты план. Са свайго боку ён прапанаваў нарабіць клетак, каб птушкі не паўцякалі.

— На той год яны пачнуць несціся,— гаварыў ён.— Прывыкнуць і будуць самі прылятаць на двор.

Першымі хлопцы прынеслі чатырох варанят. Іх пасадзілі ў вялікую фанерную скрынку і паставілі на вышкі. Вараняты не вельмі сумавалі па гняздзе і не перабіралі харчам. Яны елі чарвякоў, вараную бульбу, хлеб і былі заўсёды галодныя.

— Прывыклі,— радаваліся хлопцы.— Ім лепей, як у гняздзе...

Клетку з галубамі-туркалікамі, якіх Яша забраў з гнязда, паставілі ў хаце. Галубы цэлы дзень нічога не елі, але на другі дзень пачалі патроху дзяўбці хлебныя крошкі і піць ваду. Кот Кузьма цяпер па цэлай гадзіне праседжваў каля клеткі, і вочы ў яго гарэлі зялёным агнём. Было ясна, што Кузьма зрыўся на птушак і яго трэба было ад гэтай паганай прывычкі адвучыць. Яша са Змітраком нямала паламалі галаву, каб як прымусіць ката падружыцца з птушкамі.

— Яго трэба добра карміць,— выказаў думку Змітрок.— Ён тады не зачэпіць туркалікаў.

Але Кузьма, выхлебтаўшы цэлы чарапок малака, падыходзіў да клеткі і па-ранейшаму не зводзіў сваіх зялёных вачэй з галубоў. Тады хлопцы ўжылі больш рашучыя меры. Змітрок трымаў у руках голуба, а Яша лавіў ката і, паднёсшы яго да птушкі, бязлітасна лупцаваў. Кот драўся кіпцюрамі і ўцякаў з усіх ног.

Так працягвалася, можа, цэлы тыдзень. Кузьма ўжо не адважваўся падыходзіць да клеткі. Хлопцы парашылі, што

ён як агню баіцца шыракахвостых туркалікаў. Аднойчы Яша адчыніў клетку. Адзін голуб вылецеў адтуль і сеў на падаконнік. У тую ж хвіліну Кузьма маланкай сігануў з печы і ў адно імгненне адарваў туркаліку галаву.

Яша лупцаваў ката да знямогі. Але справе гэта не памагло. Голуб быў мёртвы, і ніхто не мог яго ажывіць. Хлопцу стала сумна. Гэты свет быў заснаваны яўна несправядліва. Чым пакрыўдзіў прыгожы маладзенькі туркалік сытага пушыстага Кузьму? Ці нельга зрабіць так, каб ніхто нікога не чапаў і ўсе — птушкі, звяры — жылі самі па сабе і не нападалі адно на аднаго.

Яша са Змітраком пахавалі туркаліка з пашанай. Зрабілі невялікую труну і на магіле паставілі помнік. Пасля гэтага справы з птушкагадоўляй пайшлі ў хлопцаў яшчэ горш. Маленькія птушачкі — чакунцы, снегіры, паўзункі — не хацелі жыць у клетках і паміралі. Яны вялі за дзень-два, не дакрануўшыся да казюлек, мух і камароў, якіх не шкадавалі для іх хлопцы. Яша зусім засмуціўся. Птушыныя могілкі раслі з кожным днём. Бессардэчны Кузьма вынюхаў гэтыя могілкі і не пасаромеўся павыграбаць мёртвых птушак і паесці.

Жылі толькі чатыры вароны і туркалік. Вароны адчувалі сябе добра. Яны каркалі на ўсё горла, просячы ежы. Туркалік крыху сумаваў у адзіноце. Яша ўжо збіраўся перавесці яго да варон. Але тут здарылася нечаканае.

Аднаго разу, прыгнаўшы Рагулю з пашы, Яша са Змітраком палезлі на вышкі і засталі клетку пустой. Варон не было. Хлопцы не ведалі, што і думаць. Але хутка ўсё стала ясна. Варон нехта пазабіваў, і яны кучай ляжалі ў кутку хлява. Яша гатовы быў кінуцца з кулакамі на таго, хто ўчыніў гэты нечуваны здзек. Якраз выйшаў з хаты бацька, і Яша са слязьмі на вачах падбег да яго.

— Не румзай,— сказаў бацька.— Навошта ў хляве гэтая дрэнь? Яшчэ куранят перадушаць твае вароны. Што ты — сала з іх есці будзеш?

Нават родны бацька не хацеў разумець Яшу. Нікога, апрача абарванага Калашкана, не было цяпер на белым свеце, хто б здолеў суцешыць Яшу. І Змітрок суцешыў.

— Не трэба плакаць,— разважліва сказаў ён.— Старыя ўсе скупыя. Мая бабуля такая самая. Я летась прынёс вожыка, дык яна абліла яго варам. Прыдумала, што ён з'еў кураня. А кураня ў крапіве знайшлося. Яно здохла само.

З Калашканам Яша здружыўся моцна. Ён кожнай раніцы агародамі бег да яго. Вуліцай хлопец не хадзіў — баяўся

напаткаць Тарабана. Яны з Калашканам нават правялі адзін да аднаго тэлефон. Для гэтага Змітрок сцягнуў у бабулі клубок нітак, і яны разматалі яго па агародах ад Калашканавага да Яшавага двара.

Пепа, убачыўшы неяк у руках у Яшы дзвюх маленькіх берасцянак, раззлаваўся. Такім злосным Яша не бачыў яго ніколі.

— Птушак нельга чапаць,— пырскаў ён слінаю.— Без птушак загіне і лес, і поле...

Пепа крычаў і не ведаў, што хлопец не думае рабіць птушкам ніякай шкоды. Яша ж хацеў толькі, каб гэтыя берасцянкі жылі ў яго... Сварыцца з пастухом Яша не жадаў, і таму ён выпусціў берасцянак.

Яны весела пархнулі і зніклі з віду.

У абед прыбег Змітрок і прынёс навіну, ад якой Яша адразу забыў пра Пепу.

— Тарабана разбілі першамайцы ўшчэнт,— хвалюючыся, расказваў Калашкан, і нельга было зразумець, радуецца ён ці не.— Яны выкапалі сабе новую копанку, а Тараван хацеў адбіць яе ў іх, каб купацца самому. Дык яму ж і далі!.. Гналі да самага двара і цяпер, не баючыся, ходзяць па нашай вуліцы. Я казаў, што ён дамілуецца са сваім Панядзелкам. Каб я быў там, то не разбілі б...

— Першамайцы выкапалі новую копанку? — здзівіўся Яша.

— Выкапалі. Мне Бахілка расказаў. Копанка маленькая, але вады па самую шыю.

— Дык чаго ж Алёша лез да першамайцаў? Копанка ж іхняя. Гэта ж Цітаву ніхто не капаў...

— Так яму і трэба, Тарабану,— радаваўся Змітрок.— Бахілка казаў, што таксама болей не будзе служыць у арміі. Алёша толькі б'ецца і крычыць. Ён думае, што яго ўсе баяцца. А гэты белагаловы Косця ніколькі не баіцца.

Паражэнне сваёй слабадской арміі на гэты раз зусім не засмуціла Яшу. Яму не хацелася, як летась, бегчы на Тарабанаў двор і ўступаць у войска рудога Алёшы.

XIII

Лета канчалася. Яша ўжо купіў падручнікі для трэцяга класа і наперад ведаў усю чытанку. Яму хацелася ў школу. Ён успамінаў гаманлівую мітусню на перапынках, урачыстую цішыню класа, калі Марыя Рыгораўна вось-вось павінна некага выклікаць, паўзмрок школьнага музея, дзе

былі чучалы розных птушак, а ў шафе за шклом стаялі шклянкі з заспіртаванымі гадзюкамі, вужакамі і рознымі рыбамі. За лета Яша назапасіў многа пытанняў, на якія магла адказаць толькі настаўніца. Ён і сам пра многае даведаўся за гэтае лета, бадзяючыся з Калашканам па лесе. Таму Яша наперад уяўляў сабе, як здзівяцца Марыя Рыгораўна, Ліза, усе іхнія вучні, калі ён пачне расказваць пра тое, што бачыў і чуў.

Вайной з Першамайкай хлопец перастаў цікавіцца зусім. У глыбіні душы ён нават радаваўся, што Тарабанава армія разбіта. Мабыць, выплылі наверх усе тыя крыўды, якія прычыніў Яшу руды Алёша. У Яшавых думках Тарабан займаў цяпер зусім мала месца. Ён здаваўся хвальком, задавакам, і болей нічога.

А з рудым Алёшам здарылася няшчасце. Ён знайшоў у бацькавай краме за скрынямі салодкі коржык і з'еў яго. Тарабан не ведаў, што гэты коржык атручаны і падкінуты спецыяльна для мышэй. Праз некалькі хвілін Алёша пачаў страшэнна крычаць, і яго бацька, здагадаўшыся, у чым справа, кінуўся да доктара. Доктара якраз не было, ён паехаў у другую вёску. Фельчарыца прамыла Алёшу страўнік, але боль не праходзіў. Усе думалі, што Тарабан памрэ. Вечарам паклікалі Пепу. Ён прынёс нейкага травянога настою і даў выпіць хвораму. Ад гэтага зелля боль сцішыўся, і Алёша заснуў. Ён спаў цэлую ноч і яшчэ дзень. Доктар, які прыходзіў пасля Пепы, сказаў, што небяспека мінула і хворы хутка стане на ногі.

Вестка аб тым, што Пепа выратаваў рудога Алёшу ад смерці, уразіла хлопцаў нібы пярун з яснага неба. Толькі Яша не здзівіўся. Ён даўно ведаў, што Пепа не дурны, што гэта толькі так думаюць пра яго, бо ён усіх слухаецца.

— Я табе даўно казаў пра Пепу,— спаткаўшыся з Калашканам, хваліўся Яша.— Ён ад усякай хваробы можа вылечыць. І бачыш, ён зусім не помсціцца: Алёша з яго здзекаваўся, а ён яго ўратаваў ад смерці.

Калашкан цяпер не спрачаўся. Ён толькі не мог зразумець, чаму Пепа не ідзе ў бальніцу і не заявіць дактарам, што ўмее лячыць.

Дні ішлі.

Да Алёшы, які не ўставаў з пасцелі цэлых два тыдні, ніхто з хлопцаў не хадзіў. Нават Алесь Бахілка і Аркадзь Панядзелак, якія лічыліся камандзірамі палкоў, абміналі Тарабанаў двор. Яша не вытрымаў і падкалоў аднойчы Бахілку, які, налаташыўшы яблыкаў, еў іх на поўны рот.

— Ты хоць бы адно Алёшу занёс. Даведаецца ён, што адзін еў, то пералічыць табе рэбры...

Бахілка пачырванеў і ў першую хвіліну нічога не змог адказаць.

— Я сам па сабе, а Тарабан сам па сабе,— прамовіў ён нарэшце.— Хіба я наймаўся яму служыць?

— Вось Аркадзь пра ўсё раскажа Алёшу, тады будзеш ведаць.

— Няхай расказвае,— абыякава адазваўся Алесь.— Што я такое зрабіў.

Алёшава армія распадалася на вачах. Ніхто не хваліўся першай сёлетняй перамогай ля Цітавай копанкі. Хлопцы нават не злавалі, калі хто-небудзь успамінаў, як першамайцы гналі іх ад сваёй новай копанкі. Лопнуў нейкі абручык, парваліся нябачныя ніці, якімі яшчэ нядаўна ўсе былі моцна звязаны.

Вайна скончылася паражэннем Слабодкі, і ніхто не хацеў пра гэта ўспамінаць.

Незадоўга да заняткаў Яша з Калашканам пайшлі ў арэхі. Арэхаў было мала, хлопцы нарвалі ўсяго па адной кішэні. Нехта ўжо тут добра папасвіўся. Выбраўшыся з гусцога ляшчынніку на паляну, Яша са Змітраком ледзь не самлелі ад страху: проста на іх ішоў белагаловы Косця са сваімі першамайцамі. Сябры ўжо хацелі рвануць наўцёкі, але чамусьці стрымаліся. На твары Косці і хлопцаў, што яго акружылі, не было ніякай злосці.

— Не бойцеся,— проста сказаў Косця.— Мы не будзем біцца.

Першамайцы сапраўды не збіраліся ні караць, ні забіраць у палон сваіх нядаўніх праціўнікаў. Яны трашчалі арэхамі і з цікавасцю глядзелі на Яшу і Калашкана. Але размова не клеілася. Ні Яша, ні Змітрок не ведалі, пра што гаварыць...

— Калі хочаце, пайшлі з намі,— прапанаваў Косця.— Арэхаў не нарвяце, мы ўжо былі тут.

Калашкан і Яша пайшлі. Яны хоць і не ўдзельнічалі ў апошнім налёце на Першамайку, але нібы адчувалі віну перад белагаловым Косцем, і таму маўчалі. Першамайцы размаўлялі пра сваё. Яны гаварылі пра нейкія качэлі і пра слуп, які трэба выкапаць ля старой грэблі. Яша заўважыў, што першамайскія хлопцы зусім не баяцца белагаловага Косці. Яны перабіваюць яго і нават з ім спрачаюцца. Гэта здзівіла і ўразіла Яшу.

Хлопцы непрыкметна дайшлі да першамайскага выга-

ну, і тут Яша ўбачыў новую копанку, якую хацеў захапіць руды Алёша. Копанка была невялікая, але, мабыць, глыбокая. Вада ў ёй светлая, зусім не такая, як у Цітавай. Паблізу стаяў невялікі буданчык.

— Вы доўга яе капалі? — спытаў Яша.

— Цэлы месяц,— з гонарам адказаў хлопец, якога звалі па-вулічнаму Брык. Сапраўднага імя хлопца Яша не ведаў, бо той перайшоў толькі ў другі клас.

— Цэлы месяц капалі,— хваліўся Брык.— Мы сюды нават малькоў пусцілі. Налета будзем лавіць карасёў і шчупакоў.

— Карасёў не будзе,— заявіў Яша.— Застануцца адны шчупакі.

— Чаму? — вылупіўся Брык. Ён пазіраў на Яшу з незахаванай варожасцю.

— Шчупакі з'ядуць карасёў,— адказаў Яша, помсцячы Брыку за лішнюю самаўпэўненасць.— Які дурань пускае карасёў разам са шчупакамі.

Брык анямеў. Ён не чакаў такой смеласці ад Яшы, які адкрыта выступаў супроць першамайскіх парадкаў.

— Вы ўсе такія! — апомніўшыся, залямантаваў Брык.— У вас ніякай копанкі няма, дык вы хацелі нашу захапіць...

— Мы з ім не нападалі на вас,— падтрымаў Яшу Калашкан.— Мы даўно выйшлі з Тарабанавай арміі.

— Сціхні, Васіль! — умяшаўся ў спрэчку белагаловы Косця.— Ты заўсёды крычыш болей за ўсіх.

— Яны ўсё разведаюць і нападуць на нас,— не сунімаўся Брык.— Вось пабачыце.

Яшу стала няёмка. Ён тузануў Калашкана за рукаў, запрашаючы пайсці прэч ад гэтай копанкі, на якую яны не мелі ніякіх правоў. Хлопцы рушылі, ні з кім не развітаўшыся. Іх дагнаў на паўдарозе сам белагаловы Косця. Ён аж задыхаўся ад шпаркага бегу.

— Не слухайце вы гэтага Брыка,— сказаў Косця.— Ён нічога не разумее, таму і крычыць. Пайшлі купацца...

Хлопцы пераглянуліся. Яны ніколі не думалі, што Косця такі добры. Ён запрашаў купацца ў той самай копанцы, якая належала толькі першамайцам і якую нядаўна іхні Тарабан хацеў захапіць.

— Мы не хочам ніякай вайны,— расказваў па дарозе Косця.— Але з вашым гэтым Алёшам хіба дамовішся? Ён проста дурань. У нас жа не армія, а камуна. Зрабіце і вы, калі хочаце, камуну. А навошта біцца?

— Тарабана ніхто не слухае болей,— жадаючы сказаць Косцю прыемнае, прамовіў Яша.— Ніякай арміі ўжо няма. А мы з Калашканам даўно ўжо не ваюем.

— Я вас і даганяў таму,— прызнаўся Косця.— Давайце дружыць. Скажыце хлопцам, няхай прыходзяць да нас. Мы гіганцкія крокі, качэлі такія, будзем рабіць. На слупе...

Брык стаяў надзьмуўшыся. Ён, відаць, не мог дараваць Яшу абразы і не разумеў, чаго Косця вярнуў назад гэтых хлопцаў са Слабодкі.

— Усё ж мы вам далі,— сказаў Брык, убачыўшы, што ні Яша, ні Калашкан болей не збіраюцца ісці дамоў.— Мы ведалі, што гэты ваш Тарабан нападзе. У нас было, можа, сто пудоў каменняў.

— Алёша цяпер баіцца вас,— супакоіў Яша Брыка.— З ім болей ніхто не гуляе, і арміі ў яго няма.

— Няхай ён паспрабуе толькі! — гарачыўся Брык.

Яша з Калашканам прабылі ў першамайцаў да вечара. Хлопцы бачылі два іхнія самакаты. Іх сапраўды не трэба было папіхаць ззаду. Толькі вадзі за рычаг уперад і назад. Ніякай камуны, апрача невялікай будачкі, дзе размяшчалася крама, хлопцы не заўважылі. У гэтай краме было не дужа тавараў. Ляжала некалькі груш і яблыкаў — вось і ўсё.

— А хто ж прыносіць сюды яблыкі? — пацікавіўся Яша.

— Усе, у каго ёсць сад,— расказваў Косця.— Пасля работы мы іх дзелім. А хто не працаваў, таму нічога не даём. У нас і свая бібліятэка ёсць, і майстэрня...

— І ў вас многа кніг?

— Дзевятнаццаць штук. Але цікавых толькі шэсць,— прызнаўся Косця.

— А ў вашу бібліятэку можна запісацца?

— Можна, толькі трэба прынесці сваю кнігу.

Кнігі ў Яшы не было, і гэта яго засмуціла. Прапанаваць стары падручнік арыфметыкі ён не адважыўся, а «Містэра Цвісцера» — падарунак настаўніцы — не хацелася аддаваць.

— У мяне ёсць кніга пра Бураціна і залаты ключык,— успомніў Яша.— Толькі ў мяне палавіна, я яе сам перапісваў.

— У нас ёсць Бураціна,— сказаў Косця.— Прынесла Ліза. Нічога, мы цябе запішам і без кнігі. Прынясеш, як будзе ў цябе.

Добры хлопец гэты белагаловы Косця. Ён нічога не

шкадаваў і адразу ішоў на ўступкі. Яшу ён вельмі спадабаўся. Калашкан таксама не сказаў нічога дрэннага пра Косцю.

— Толькі ён нейкі ціхі,— здзівіўся Змітрок.— Ён жа і крычаць не ўмее. Як толькі Косця камандаваў войскамі і перамог Тарабана?

Гэта было дзіўна і незразумела. Ціхі, памяркоўны Косця здаваўся слабым у параўнанні з самаўпэўненым, грубым Алёшам. Не, ні Яша, ні Змітрок не маглі ўявіць Косцю камандзірам. Але ж неяк ён з'яднаў Першамайку?

XIV

Белагаловы Косця любіў чытаць. Кнігі прывабілі яго вельмі рана, можа, з дзевяці ці нават з васьмі гадоў. Маці з раніцы ішла на работу, малодшая сястра не ўмешвалася ў Косцевы справы, клапоцячыся толькі аб сваіх ляльках, якіх трэба было і накарміць, і абшыць. Косця быў самастойны і незалежны. Ён рабіў што хацеў у сваёй прасторнай хаце з двух пакояў. І ён чытаў. Чытанне займала большую частку таго часу, якога ў Косці было колькі хочаш. Да дванаццаці год хлопец праглынуў, мабыць, болей за сотню кніг. Магчыма, па гэтай прычыне Косця і вылучаўся сярод астатніх хлопцаў Першамайкі. Ён заўсёды ўсё ведаў. Ён мог расказаць і пра пустыню Сахару, і пра Паўночны полюс, і пра тое, што людзі хутка паляцяць да зорак.

Здавалася, на белым свеце не існуе ніводнай загадкі і таямніцы, пра якую б белагаловы Косця нічога не ведаў. Першамайскія хлопцы гарнуліся да Косці і даражылі яго сяброўствам.

Была, вядома, яшчэ адна надзвычай важная прычына, якую нельга скідаць з рахунку, калі гаварыць пра папулярнасць Косці на Першамайскай вуліцы. Дзверы яго хаты гасцінна расчыняліся перад кожным, хто б пажадаў сюды зайсці. Тут было заўсёды людна. Хлопцы таўкліся ў Косці ад ранку да вечара. Ніхто на іх не крычаў, і ніхто не ўмешваўся ў іх справы. Косця вызначаўся надзвычай добрым і памяркоўным характарам: ён дазваляў у сваёй хаце ўсё. У яго гулялі ў шашкі, майстравалі розныя машыны і хітрыя штукі, а калі на стале ляжаў бохан хлеба, то адломлівалі па ёмістаму кавалку і елі, нібы свой уласны. Нездарма пазней, калі арганізавалася камуна, Косцева хата стала штабам.

Яша і Калашкан штодня хадзілі цяпер на Першамайку. Яны, як свае, купаліся ў копанцы, гулялі з першамайцамі

ў «ялавога» і «кругавога». Каля самай копанкі стаялі ўжо качэлі. Іх памагалі ставіць і Яша з Калашканам. Яны разам з усімі хлопцамі неслі слуп ад самай старой грэблі. Змітрок у дадатак забяспечыў першамайцаў жалезным колам, якое ён прывалок з дому. Без гэтага кола, што круцілася на самым версе слупа, не было б ніякіх качэляў. Так што цяпер Яша і асабліва Змітрок мелі свае заслугі перад Першамайкай і ніхто не мог папракнуць іх за мінулае.

З Лізай Яша таксама памірыўся. Ён убачыў яе ў першы ж дзень, як яны прыйшлі на Першамайку. Яшу было вельмі сорамна за тое, што ён тады ўзяў Лізу ў палон. Але яна пра гэта не ўспамінала сама і, здаецца, ніколі не крыўдавала за мінулае.

— У цябе ёсць сшыткі? — спытала Ліза.

— Пяць штук,— Яша паглядзеў у зямлю.— І адзін леташні, падпісаны. Але ён зусім чысты...

— А ў мяне дваццаць. Мне мама купіла...

Яша маўчаў. Ён не мог пахваліцца такім багаццем.

— Я табе два сшыткі дам,— сказала Ліза.— І сцірку дам, у мяне дзве...

Вядома, і пасля гэтага сшыткаў у Лізы заставалася больш, але Яша лішняга не хацеў.

Яша аднойчы спытаў у белагаловага Косці пра камуну. Ён яшчэ не дужа верыў, што яна ў першамайцаў ёсць. Аркадзь Панядзелак расказваў пра агарод, майстэрню і сталовую, але нічога гэтага Яша не бачыў. Таму ён думаў, што Аркадзь проста хлусіў. Нельга ж два самакаты і тую маленькую будачку, дзе ляжыць трохі яблыкаў, лічыць камунай... Камуна ўяўлялася Яшу чымсьці вялікім, прыгожым, дзівосным, што бывае толькі ў казцы.

Косця засмяяўся.

— Камуна — гэта не казка,— сказаў ён.— Проста ўсе людзі будуць некалі так жыць. Мы робім усё разам, вось табе і маленькая камуна. Ты ж адзін качэлі не паставіў бы...

Нічога дзіўнага, незвычайнага першамайцы сапраўды не рабілі. Але ў іх было весела. Таму Яша і Змітрок, як толькі здаралася вольная часіна, беглі на Першамайку. Адзін раз яны ўбачылі нешта зусім новае. На Косцевым двары стаяла аж тры тачкі. На іх хлопцы грузілі нейкія палкі.

— Гэта крушына,— растлумачыў Косця.— Мы яе сушылі, а цяпер возім здаваць. Пудоў дваццаць у нас. Мы грошы збіраем на лыжы і канькі.

Яша і Калашкан не верылі сваім вушам. Яны ніколі не думалі, што за крушыну плацяць грошы. Яе ж у лесе можна наламаць колькі хочаш.

— Мы і лазу здавалі,— хваліўся Косця.— І ўжо зарабілі сорак восем рублёў.

Яша ледзь не плакаў. У яго не было ні канькоў, ні лыж, каб ён ведаў, то даўно б перайшоў да Косці і сушыў бы гэтую самую крушыну.

Першамайцы нагрузілі свае тачкі і павезлі крушыну. Яша і Змітрок ішлі за імі ўслед з апушчанымі галовамі. У іх былі толькі канькі-дзеравяшкі, і спадзявацца на лепшае пакуль што не прыходзілася.

— Можа, вы будзеце яшчэ сушыць крушыну? — з надзеяй спытаў Яша.

— Не, болей не прымаюць,— Косця, мабыць, шкадаваў, што залішне пахваляўся.— Будзем яшчэ здаваць косці і жалеза.

— Мы касцей і жалеза можам сто пудоў назапасіць,— загарэўся Яша.

— Здадзім тады разам,— паабяцаў Косця.

У Яшы нібы выраслі крылы. Ён ужо бачыў новыя снягурачкі, якія справіць, і ўяўляў сабе, як будзе на іх імчацца па звонкім ільду.

Гэтыя першамайцы былі проста цудоўныя хлопцы. Яны не толькі сушылі крушыну, збіралі косці і жалеза. Яны яшчэ хадзілі абкопваць дубкі, лавілі капканамі кратоў і нават памагалі касіць калгаснае жыта. Яша цяпер бачыў, што Косця не хваліцца. На Першамайцы такі была камуна...

Яша хутка здагадаўся: белагаловага Косцю болей за ўсё на свеце цікавілі планёры. Першамайскі камандзір нават не даваў нікому патрымаць планёр у руках, а хаваў яго ў сваёй хаце на печы. Ён склеіў планёр па малюнку, які быў змешчаны ў часопісе. Першамайскія хлопцы, здаецца, не вельмі цікавіліся авіятарскімі захапленнямі свайго камандзіра. Яны нават падколвалі яго.

— Не паляціць твой планёр,— раўнадушна гаварылі яны.— Летась жа не паляцеў.

Косця злаваўся.

Нарэшце настаў дзень выпрабавання. Яша прыйшоў на Першамайку яшчэ з раніцы. Яму дужа хацелася паглядзець, як паляціць планёр. Першамайскія хлопцы сабраліся ля Косцевай хаты. Сам Косця сядзеў на даху. Адтуль ён і запусціў планёр. Але гэты планёр далёка не паляцеў. Ён

пратрымаўся ў паветры, можа, якіх секунд пяць і ўпаў на вуліцу ў пясок. Косця злез з даху прыгнечаны і змрочны. Усе бачылі, што добрых планёраў ён клеіць яшчэ не ўмее...

Але гэта былі дробязі — самакаты, крушына, планёр — у параўнанні з тым, што хутка адкрылі Яша і Калашкан на Першамайцы. Першамайскія хлопцы, аказваецца, трымалі моцную дружбу са старым Лявонам, які пасвіў калгасных коней. Канюшня знаходзілася ў канцы вуліцы, і, калі гналі коней на начлег, можна было скакаць верхам праз усю Першамайку. Гэта асабліва ўзрадавала Яшу. Колькі ён марыў, каб прамчацца верхам на кані на вачах у настаўніцы Марыі Рыгораўны і Лізы. Цяпер яго мара была блізка да здзяйснення.

Яша, хвалюючыся і баючыся, што яму адмовяць, у той жа дзень папрасіўся ў Косці ўзяць яго на начлег. Косця ахвотна згадзіўся.

— Мы пасвім коней да поўначы,— прызнаўся Косця.— Стары Лявон спіць толькі да першых пеўняў, а потым прачынаецца і спаць не можа. Але спіць ён моцна і баіцца, каб коні не нарабілі шкоды. А за тое, што мы пасвім, ён дае нам колькі хочаш ездзіць верхам...

Гэта было цудоўна. Пра лепшае Яша не мог і марыць. У той жа вечар ён скакаў на кані. Ён ляцеў услед за белагаловым Косцем і бачыў, што Марыя Рыгораўна стаяла ля сваіх веснічак. Яна, здаецца, таксама заўважыла Яшу. Толькі Лізы ў гэты час на вуліцы не было. Але Яша ўсё адно радаваўся. Ён цяпер ужо ведаў, што і Ліза ўбачыць яго на кані. Коней жа гоняць на начлег кожны вечар...

Цудоўная летняя ноч вісела над зямлёю. Справа была вёска, злева — шырокі расісты луг, а зверху — неба, засеянае, можа, мільярдам зорак. На поплаве хлопцы расклалі агонь і паселі вакол яго ў кружок. Стары Лявон прымасціўся воддаль, накрыўся з галавой кажухом і адразу захроп. Прагныя языкі агню лізалі сухое ламачча, яно весела патрэсквала, і полымя шугала высока ўгору. Ад гэтага цемень яшчэ болей згушчалася, за дзесяць крокаў ад вогнішча цяжка было што-небудзь убачыць. Недзе ў вёсцы, ля клуба, спявалі камсамольцы прыпеўкі пра кудлатага папа і кулака, рыпаў гармонік, а тут на лузе толькі гарэў агонь ды зрэдку пазвоньвалі званкамі коні.

Косця расказваў пра Афрыку. Ён гаварыў так маляўніча і пераканаўча, нібы вандраваў па Афрыцы сам. Яша слухаў і, здаецца, бачыў на ўласныя вочы густыя трапічныя лясы, перавітыя ліянамі, высокія какосавыя пальмы, на

якіх віселі арэхі, кожны велічынёй з галаву. Па афрыканскіх гушчарах блукалі тыгры і львы, у водах блакітнага Ніла плавалі ненажэрныя кракадзілы. Але Яша крочыў за Косцем па Афрыцы і не адчуваў ніякага страху. Побач былі хлопцы, белагаловы Косця. Перад імі, дружнымі і з'яднанымі, адступала ўсё...

Свет раскрываў перад прыціхшымі хлопцамі свае бясконцыя дары і цуды. І было незабыўна хораша ад адчування багацця жыцця, ад таго, што не ўсё яшчэ адкрыта і знойдзена на зямлі, што можна яшчэ быць і Магеланамі і Калумбамі. У небе блішчалі зоркі, гарэў агонь, звінелі званкамі коні. І тут ля агню разгараліся і плылі ў неабсяжную далячынь хлапечыя мары...

Яша цяпер разумеў, чаму першамайцы слухаюць Косцю. Ён не быў такі дужы, як руды Алёша, затое ён быў вельмі разумны. Яша дзівіўся: як можна столькі ўтрымаць у галаве? Галава ў Косці, здаецца, была такая самая, як і ў другіх, а ведаў ён, можа, у сто разоў болей...

Пасля пяклі ў прыску бульбу. Ніколі яшчэ Яша не еў такой смачнай бульбы. Яна сама рассыпалася ў роце і была смачней за ўсё, што яму даводзілася да гэтага часу каштаваць.

Аднаго вечара Яша расказваў першамайцам пра гару Багародзіцкую. Слухалі яго ўважліва, а калі ён скончыў, усе змоўклі і запытальна паглядзелі на Косцю.

— Пра царкву, якая затанула, выдумалі,— сказаў Косця.— А гара Багародзіцкая ўзнікла пасля ледавіка.

Косця гаварыў пра ледавікі, якія ішлі з далёкай Поўначы, пра ўзгоркі, балоты і азёры, утвораныя магутнымі льдамі... Яша слухаў і не мог наслухацца...

Разгаварыліся і пра Пепу. Большасць хлопцаў лічыла яго чараўніком.

— Мой дзядзька, які цяпер у горадзе, ведае Пепу,— сказаў Косця.— Ніякі ён не чараўнік. Пепа вучыўся за доктара, а калі горад занялі белыя, ён дапамагаў нашым. За гэта белыя замучылі на яго вачах маці і сястру. Яго самога таксама два разы прастрэлілі кулямі, але ён выжыў. З таго часу Пепа такі.

Косця ведаў вельмі многа. Можа, яму расказваў пра ўсё гэта дзядзька, які працаваў у горадзе і летась прыслаў Косцю валейбольны мяч і сетку...

Першамайка вабіла Яшу, як магніт. Ён ужо не мог пражыць дня, каб не збегаць да белагаловага Косці, не пакруціцца на качэлях. Змітрок Калашкан быў таксама

13—938

сваім чалавекам на Першамайцы. Яго там паважалі за праўдзівасць і незалежнасць характару. Да першамайцаў хадзілі гуляць Алесь Бахілка і другія хлопцы. Бахілка, як камандзір Тарабанавага палка, спачатку трохі пабойваўся, але яго таксама ніхто не крануў, і Алесь пасмялеў. Аднаго Аркадзя Панядзелка не любілі на Першамайцы, і ён не паказваў туды носа. Руды Алёша ўсё хварэў, і пра яго ніхто не ўспамінаў. Усім было добра і без Алёшы.

Але Тарабан напомніў пра сябе сам. Аднаго разу, калі Яша вяртаўся з Першамайкі дадому, ён нос у нос сутыкнуўся з Тарабанам. Той сядзеў на беразе Цітавай копанкі і, відаць, спецыяльна пільнаваў Яшу.

— Дзе быў? — грозна спытаў Алёша.

Яша хлусіць не ўмеў і расказаў усю праўду.

— Я з вамі пагавару яшчэ,— паабяцаў Алёша.— Не ўцячэ ад мяне ні твой Калашкан, ні Бахілка. Можаш ім перадаць...

І Тарабан, даўшы моцнага кухталя, адпусціў Яшу.

— Калі яшчэ пойдзеш на Першамайку, то будзе не гэтак,— прыгразіў ён.— Зарубі сабе на носе...

Крыўда перапаўняла Яшавы грудзі. Якое права мае гэты Алёша ўсімі камандаваць і з усіх здзекавацца? Рад, што ў яго здаравенныя кулакі. Яша на першым часе не ведаў, што рабіць. Ісці скардзіцца Косцю яму не хацелася. Ён жа ўсё-такі служыў у Тарабанавым войску, і Косця тут ні пры чым. Але Яша нават не дапускаў думкі, што заўтра не пойдзе на Першамайку.

Хлопец пабег агародамі да Калашкана. Змітрок, выслухаўшы навіну, раззлаваўся.

— Я ведаў, што гэты Тарабан будзе яшчэ лезці,— рашуча сказаў ён.— Трэба яго правучыць.

Яны рушылі да Бахілкі. Бахілка спачатку вагаўся, але калі Яша сказаў яму пра Алёшавы пагрозы, набраўся ваяўнічасці. Утрох яны падышлі да Тарабанавага двара. Яны хадзілі, можа, цэлую гадзіну і з выклікам свісталі, пакуль Алёша не заўважыў іх. Нарэшце ён выйшаў са свайго двара.

— Ногі ліжаце Косцю! — падступіў ён да Калашкана.— Думаеш, гэта вам так пройдзе...

— Ты да нас не лезь, Тарабан,— Змітрок гаварыў спакойна.— Мы будзем рабіць што захочам...

Калашкан хацеў абысці Тарабана, але той загарадзіў яму дарогу. Тады да рудога Алёшы падышлі Яша з Бахілкам.

— Мы цябе не чапаем, і ты нас не чапай,— дрыжачым ад узбуджэння голасам сказаў Яша.— Хопіць табе камандаваць...

Тарабан схапіў Яшу загрудкі. У тую ж хвіліну Калашкан падставіў ножку, а Бахілка тузануў яго за плечы. Тарабан упаў, а ўсе трое стаялі. Алёша ўсхапіўся. Ён проста шалеў ад злосці. Цяпер ён кінуўся з кулакамі на Калашкана. Паўтарылася тое самае — трое былі намнога дужэй за аднаго. Алёша ўстаў з зямлі, але біцца ўжо не кідаўся. Ён неяк адразу звяў, адчуўшы, што адзін нічога не зробіць. Угнуўшы галаву ў плечы, Тарабан пайшоў у свой двор...

Насупраць Тарабанавага двара, на выгане, хутка сабраліся амаль усе хлопцы, якія ваявалі ў Алёшавым войску. Не было толькі Аркадзя Панядзелка і Лузаніка. Хлопцы пра ўсё ўжо ведалі, але ніхто не заступіўся за Алёшу. Усе смяяліся, гаманілі, а Тарабан адзін хадзіў па сваім двары. Яшу зрабілася нават шкада Алёшы. Усё-такі ён смелы хлопец. Ён жа і не дурны. Ці нельга з ім дамовіцца проста, без ніякай бойкі?

Яша ўжо хацеў сказаць пра гэта Бахілку і Калашкану, каб паклікаць Алёшу і памірыцца, але Тарабан у гэтую хвіліну выйшаў з двара сам.

— Па аднаму цяпер не хадзіце,— крычаў ён.— Галовы паадкручваю...

— Не палохай,— адказаў Калашкан.— Не баімся.

— Генерал без арміі! — крыкнуў Яша.

Тарабан зноў знік на сваім двары. Мірыцца ён не хацеў... Назаўтра трэба было ў школу. Па Яшу забег Змітрок. І зусім нечакана прыйшоў Косця Кветка. Ён яшчэ ніколі не быў на Яшавым двары.

— Пакажыце мне свайго голуба,— папрасіў Косця.

Яша вынес на двор клетку. Туркалік ужо вырас зусім. Распусціўшы хвост, ён насіўся па клетцы і вуркаваў. Косця глядзеў на голуба моўчкі.

— Яму сумна аднаму,— сказаў ён нарэшце.— Давай пусцім яго на волю.

— Ён прывык у мяне,— сказаў Яша, бо яму шкада было выпускаць голуба.— Ён нікуды не паляціць...

— Калі не паляціць, тады вернецца да цябе. Давай паспрабуем...

Яша неахвотна адчыніў дзверцы. Голуб вырваўся з клеткі і, зрабіўшы над дваром два няўпэўненыя, павольныя кругі, імкліва пачаў набіраць вышыню. Праз хвіліну ў небе

відаць была толькі шэрая кропка, якая набліжалася да лесу.

— Не вернецца,— з сумам зазначыў Яша.

— Значыць, знойдзе сваіх,— сказаў Косця Кветка.

Хлопцы пакрочылі ў школу. Пра Тарабана яны нават не ўспомнілі. Ён болей не займаў у іх думках ніякага месца, смелы Алёша Тарабан. Ён не ведаў ні пра ледавікі, ні пра Хрыстафора Калумба, ні нават пра тое, што ў хуткім часе людзі паляцяць да самых зор...

1957